

Akram HAMDAMOV

TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TARIXI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUSTA'LIM VAZIRLIGI**

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

AKRAM HAMDAMOV

TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TARIXI

Ikkinchi kitob

Filolog – bakalavrlar uchun uslubiy qo'llanma

Qarshi
“Nasaf” nashriyoti
2019

UO‘K 8.O‘z

KBK 84(o)9

H-24

Hamdamov, Akram

A. Hamdamov/Turkiy xalqlar adabiyoti tarixi – Qarshi: «Nasaf» nashriyoti, 2019. – 80 bet.

KBK 84(o)9

“Turkiy xalqlar adabiyoti” fani yangi asrning dastlabki yillaridan boshlab Respublikamiz oliy o‘quv yurtlarining filolog mutaxassislariga alohida fan sifatida joriy qilindi. Ushbu o‘quv uslubiy qo‘llanma turkiy xalqlar adabiyoti tarixini o‘rganish borasidagi o‘rinishlardan biridir.

Mazkur qo‘llanma oliy o‘quv yurtlari bakalavryat talabalariga mo‘ljallab tuzilgan bo‘lsa-da, undan turkiy xalqlar tarixiga qiziquvchi barcha ixlosmandlar foydalanishlari mumkin.

Ma’sul muharrir:

D.To‘rayev, filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

Obidjon Karimov,

Namangan davlat universiteti dotsenti

Saodat Mo‘minova,

filologiya fanlari nomzodi

Ushbu qo‘llanma Qarshi davlat universiteti o‘quv – uslubiy kengashining 2019-yil 29-avgustdagi 1 - sonli yig‘ilishi qaroriga muvofiq nashirga tavsiya etilgan.

© Akram Hamdamov, 2019 yil.

© “Nasaf” nashriyoti, 2019 yil.

ISBN 978-9943-18-261-5

SO‘Z BOSHI

Mamlakatimizda istiqlol tufayli turk ellari adabiyotini o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ldik. Kelib chiqishi bir – biriga yaqin, qarindosh bo‘lgan xalqlarning tarixi, madaniyati, rivojlanishi bir ildizga borib taqaladi. Bu xalqlarning urf – odatlarida, rasm – rusmlarida, xalq og‘zaki ijodida bir – biriga o‘xshash holatlar juda ko‘p ko‘zga tashlanadi. Albatta, tarixiy taraqqiyot tufayli, keyinroq ayrim farqlar ham vujudga kelgan. Jumladan, biz o‘rganayotgan turk ellari adabiyoti ham xuddi shunday tarixiy taraqqiyotni boshidan kechirgan.

Ma‘lumki, turkiy qavmlar deganda biz o‘zbek, qazoq, qirg‘iz, turkman, qoraqalpoq, uyg‘ur, totor, boshqird, chuvash, ozarboyjon, qorachoy, turk, gagauz, qo‘miq, balqar kabi o‘ttizga yaqin millatlarni ko‘zda tutishimiz kerak. Bu millatlar esa Yevro–Osiyo materigining kattagina qismida joylashgan hududlarda hayot kechiradi. Ana shu qarindosh xalqlarning adabiyotini bir butun holda yaxlit o‘rganish, ularning ijtimoiy – ma‘naviy hayotini yaqindan anglashga yordam beradi. Yuqorida ko‘rsatilgan xalqlarning eng qadimgi adabiy – madaniy yodgorligiga e‘tibor bersangiz, ularda bir–biriga o‘xshash asarlarning variantlariga duch kelasiz. Masalan, “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlarning usmonli turklarda, ozarbayjon, turkman va o‘zbeklarda bir qancha variantlari uchraydi. “Alpomish”, “Manas”, “Dada Qurqut” kabi dostonlar haqida ham shuni aytish mumkin. Bunday holatni biz faqat doston janridagi asarlar misolida emas, balki xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlarida ham ko‘plab uchratishimiz mumkin. Masalan, Nasriddin afandi haqidagi latifalar turk, ozarboyjon, turkman, o‘zbek xalq ijodida ko‘plab uchraydi. Qadimda kuylangan turli marosim

va mehnat qo'shiqlari, maqollar va ertaklar haqida ham shunday holat ko'zga tashlanadi.

Dunyodagi qariyb barcha xalqlar, o'zlarining kelib chiqishi tarixi haqida turli afsona va rivoyatlar, naqlar to'qigan. Turk qavmlari haqida ham bunday rivoyat va afsonalar ko'plab uchraydi. Hozirgi kundagi ilmiy tadqiqotlar xulosasiga ko'ra turk qavmlarining asl vatani Oltoy bo'lgani, tarixiy taraqqiyot tufayli u yerdagi xalqlarning turli tomonga tarqagani haqida gipotezalar mavjud. "Yaratilish dostoni" nomli asarda ham turk ellarining kelib chiqishi haqida shu xildagi gaplar keltirilgan. Eng qadimgi turk dostonlaridan biri "Alp er To'nga" nomli dostonidir. Bu doston qahramoni Alp er To'nga tarixiy shaxs bo'lib, ayrim tarixiy ma'lumotlarga qaraganda eramizdan oldingi VII asrlarda yashagan. Bu shaxs haqida ko'plab asarlarda ma'lumot beriladi. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy o'z asarida Alp er To'nganing forscha nomi Afrosiyob deb ta'kidlab o'tgan. Firdavsiyning "Shohnoma" asarida ham Afrosiyob Turonning podshosi bo'lganligi, uning mard, jasur va tadbirkor podshoh bo'lganligi haqida ma'lumotlar beriladi. Umuman, Alp er To'nga haqida Sharq adabiyotida ko'plab asarlar yozilgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" kitobida Alp er To'nga haqida yozilgan dostonidan ko'plab parchalar keltirilgan. Bularda Alp er To'nganing qahramonliklari, Turon tuprog'ini chet el bosqinchilaridan himoya qilishi, Eron bilan olib borgan janglari hikoya qilinadi.

Turkiy xalqlarning kelib chiqishi bo'yicha "Alan Quva" to'g'risidagi afsona ham diqqatga sazovordir. Bunda Alan Quva nomli ayol turklarning eng katta onasi sifatida tasvirlangan. Bunda aytilishicha, Alan Quva juda aqlli, tadbirkor, mehribon ayol sifatida tasvirlangan. Mazkur

afsonada barcha turk qavmlari Alan Quva farzandlari deyilgan. Qadimgi turkiy xalqlarning umumiy yodgorligi bo'lgan "O'g'iznoma", "Dada Qurqut" kabi dostonlar ham mavjud. Bu dostonlarda aks ettirilgan voqealarning ko'pchiligi miloddan oldingi davrlarda bo'lib o'tgan. Bizga grek tarixchilarining asarlaridan yetib kelgan "To'maris", "Shiroq" nomli afsonalar ham barcha turkiy xalqlarning madaniy yodgorligi bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari, qadimiy turkiy xalqlar Eron tili guruhiga mansub xalqlar bilan yonma-yon yashagan. Tarixiy taraqqiyot natijasida ular bilan qo'shilib, aralashib ketgan turkiy qavmlar ham bor. Bu holat ko'proq o'zbeklarda ko'zga tashlanadi. Qadimgi Xorazm hududida paydo bo'lgan zardushtiylik dini bilan bog'liq bo'lgan afsona va rivoyatlar ham bevosita turkiy xalqlarning qadimgi o'tmishiga aloqadordir. Ayniqsa, bu dinning muqaddas kitobi bo'lgan "Avesto"dan bizgacha yetib kelgan parchalar madaniyatimiz tarixi juda boy va rang – barang bo'lganidan darak beradi. Zarina, Rustam, Siyovush haqidagi afsonalar ham turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. Qadimgi qipchoqlarning ham o'ziga xos madaniyati va folklori bo'lgan. Bu borada ham hozir katta tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Yevro-Osiyo materigining juda katta hududida ko'chmanchi chorvador bo'lib yashagan qadimgi qipchoq madaniyati hozirgacha fanga noma'lum bo'lib keldi. Shuning uchun uning ko'plab obidalari o'z tadqiqotchilarini kutib yotibdi. Bu sohada I.Stebleva, N.Gumilyov, Adjumurod, Xasan Ota Abushiy kabi olimlarning dastlabki ilmiy kitoblari e'lon qilindi.

Xullas, qadimgi turk madaniyati juda boy va rang – barang bo'lib, u barcha turkiy millatlar madaniyati tarixiga bevosita taalluqlidir. Bularni bir butun holda qiyosiy o'rganish turk ellari madaniyati aloqasini mustahkamlaydi va bir – biriga yaqinlashtiradi.

TURKIY XALQLARNING QADIMIY ADABIY YODGORLIKLARI

Shimoliy Yeniseydan Mo'g'ilistongacha bo'lgan territoriyada yashovchi turk, turkman, ozar, o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, uyg'ur, tatar, bashqird, bolqar, oltoy, xakas, tuva, yoqut, kenagas, no'g'ay, gagauz, qo'mik xalqlari turkiy xalqlar deb ataladi.

Bu adabiyotning maqsadi turkiy xalqlar o'rtasidagi qadimiy aloqalarni, do'stlik va birodarlikni mustahkamlash, vazifasi esa hozirgi avlodni xalqparvarlik, insonparvarlik, oliyjanoblik an'analari ruhida tarbiyalashdir.

Har bir xalqning o'z tarixi, madaniyati, san'ati bo'lgani kabi turkiy xalqlarning ham o'z tarixi, madaniyati va adabiyoti mavjud bo'lib, ular juda qadimiydir. Bu xalqlar o'z fani va madaniyatini V-VI asrlardan oq rivojlantira borganligi, ular jahonga mashhur bo'lgan buyuk kishilarni yetkazib berganliklari ma'lum.

Turkiy xalqlarning qadimgi zamonlarga oid adabiy yodgorliklari turli manbalar va xalq og'zaki ijodi orqali bizgacha yetib keldi. Turkiy xalqlarning kelib chiqishi va madaniyati haqida tarixchi olimlarning asarlarida, yozma manbalarda grek, xind, xitoy va arman tarixchilarining kitoblarida hamda «Avesto», «Bekustin», «Urxun Yenisey» yodgorliklarida, shuningdek, Beruniy, Narshaxiy kabi olimlarning asarlarida ma'lumotlar beriladi. Bulardan eng muhimi M.Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari bo'lib, bu asarda qadimgi qo'shiqlar, lirik she'rlar, maqollar berilgan, qolaversa, Termiz shahri yaqinidagi Ayritomda, Ashxabod yaqinida joylashgan Nisa, Tuproq-qala, Baraxsha saroylaridan topilgan yodgorliklardan ham turkiy xalqlarning qadimgi madaniyatini sezish mumkin.

M. Qoshg'ariy o'z asarida Kichik Osiyodan Xitoygacha bo'lgan territoriyada yashovchi xilma-xil turkiylar qabilasi birlashib ketganligini ta'kidlaydi. (Masalan, qipchoq, ug'uz, yaman, bashqir, damik, kay, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, igrak, taruk, xumur, uyg'ur, tanchu, xitoy, tovgich). Shuningdek, Qoshg'ariy turli qabilalarning chatishuvi va aralashuvi natijasida ug'uz, chigil, qipchoq guruhidagi tillar vujudga kelganligini, chigil guruhidagi tillardan eski o'zbek tili hosil bo'lganligini, bu til turkiy til deb atalganligini uqtiradi.

VI asrda Oltoy, Yettisuv va Markaziy Osiyodagi turli qabilalar birlashib, «Turk xoqonligi» deb ataldi.

Turkiy xalqlar madaniyati va san'atining hamma sohalari rassomlik, naqqoshlik, xaykaltaroshlik, arxitektura hamda musiqalari bilan mashhur bo'lganlar. Bu xalqlar o'z adabiyoti, san'ati va madaniyatini bir-birlari bilan mushtarak holda yaratganlar. Eng qadimgi adabiy yodgorliklar o'zbek, turkman, qozoq, qirg'iz kabi xalqlarning umumiy adabiy merosi sanaladi. Turkiy xalqlar asrlar osha o'z mustaqilliklari uchun kurashganlar, ilm-fanni, san'at va madaniyatni rivojlantirganlar. Bizga qadar saqlanib qolgan Sug'd kalendari, Beruniy asarlaridagi ma'lumotlar qadimgi O'rta Osiyoda ilm-fanning ayrim sohalari, ayniqsa, astronomiya taraqqiy etganligini ko'rsatadi. Shohlar saroyidagi astronomlar sayyoralar dunyosini tekshirganlar: fizika, matematika, falsafa, tabiat fanlari bilan shug'ullanganlar. Bu xalqlar qadimgi zamonlardan oq sug'orish inshootlari qurganlar, kanallar qaziganlar, kemalar yasaganlar, yulduzlarga qarab uzoq yerni safar qilganlar, mustaxkam imoratlar qurganlar, toshni eritib shisha ishlab chiqarganlar, shuningdek, bu xalqlar dehqonchilik va chorvachilik bilan ham shug'ullanganlar.

Badiiy soʻz sanʼati, madaniyati bilan eng qadimgi va uzoq tarixga ega boʻlgan sohadir. Badiiy soʻz tajribasining oʻsishi xilma-xil badiiy shakllarni, adabiy janrlarni vujudga keltiradi.

Hozirgacha bizga eng qadimgi yodgorlik sifatida Urxun – Yenisey bitiklari oʻrgatilar edi. Haqiqatan ham, ushbu bitiklar bizgacha toʻliq yetib kelgan yagona yodgorlik hisoblanadi. Mazkur bitiklar XVIII asr oxirlari va XIX asr boshlarida Urxun va Yenisey daryolari sohillaridan topilgan boʻlib, ular V-VII asrlarda yashagan turkiy xalqlarga taalluqlidir. Ular turk runiy yozuvlari deb ham yuritiladi.

Maʼlumki, V-VII asrlarda Markaziy Osiyoda turk hoqonliklari hukmron boʻlgan. Bu hoqonliklarning boshliqlaridan boʻlgan Bilga hoqon va uning ukasi Qulteginlar turkiy xalqlarni birlashtirish uchun katta ishlarni amalga oshirgan. Ana shu turk hoqonlarining qabr toshlariga yozilgan bitiklar bizgacha toʻliq yetib kelgan. Bu yozuvlarda turkiy xalqlarning davlat qurishdagi olib borgan kurashlari hikoya qilingan. Jumladan, turk ellarining oʻz mustaqilligi uchun Xitoy bosqinchilariga qarshi va ularning oʻzaro bir –birlari bilan olib borgan urushlari tasvirlangan. Bu bitiklarda kuchli davlat qurish uchun, albatta, qardosh xalqlar birlashishi kerakligi uqtirilgan. Bu bitiklarning tarixiy asar ekanligini aytish bilan birga, uning badiiy asar ekanligini ham taʼkidlab oʻtishimiz kerak. Eltarish xon oʻgʻillari Bilga hoqon va Kulteginlarning sarkardalik faoliyati, ularning yurt ozodligi uchun olib borgan kurashlari bugungi kunimiz uchun ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Chunki bu sarkardalar turkiy xalqlarning istiqloli va mustaqilligi uchun kurash olib bordi. Demak, Urxun –Yenisey bitiklarida tasvirlangan voqealar bugungi

zamondoshlarimizga ham muhim tarbiya vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Tunyuquq bitiklarida shunday so'zlar yozilgan: "Turk xalqi boshboshdoqlikka, o'zibo'larchilikka, beparvolikka yo'l qo'ydi.. O'zining xoni bilan birga bo'lmadi. Tabg'achga taslim bo'lganligi uchun, tangri o'l degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi".

Ko'rinib turibdiki, turk qavmlarinig ajralib ketishi natijasida ularning boshiga katta fojialar tushgan. Shundan keyin Bilga hoqon, Kultegin va Tunyuquqlar boshchiligidagi ozodlik harakati tufayli yana turk davlati qaddini tikladi. Sharqiy Turkistonda topilgan "Ta'birnoma" nomli asar ham Urxun – Yenisey yozuvida bo'lib, u qog'ozga bitilgan edi. Bu yodgorlikning ham tarixiy – badiiy qimmati nihoyatda kattadir.

X-XII asrlar adabiy yodgorliklari. X-XII asrlarda yozilgan M. Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibbatul haqoyiq" kabi asarlari butun turkiy xalqlarning umumiy adabiy merosi bo'lib hisoblanadi. Ma'lumki, Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asari faqat lug'at, ya'ni so'zlarining arabcha izohli tarjimasidan iborat bo'lib qolmasdan, balki u arablargacha bo'lgan davrdagi adabiyot namunalarini o'zida jamlab kelgan ajoyib badiiy asar ham bo'lib hisoblanadi. Chunki unda xalq og'zaki ijodiga oid turli maqollar, hikmatli so'zlar, qo'shiqlar, iboralar, dostonlardan parchalar ko'plab keltirilgan. Olti mingga yaqin turkcha so'zlarga arabcha izohlar berilgan. Ko'pgina turkiy qabila va urug'larning tarixi, etnografiyasi, ijtimoiy – iqtisodiy ahvoli va boshqa tomonlari haqida ham bu kitobda ma'lumotlar beriladi. Ushbu jihatdan bu asar o'z davrining qomusiy asari darajasiga ko'tarilgan.

Umumturkiy adabiyotlardan yana biri sifatida “O‘g‘iznoma” eposini ko‘rsatish mumkin. Bu asarda turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi har bir urug‘ning shajaralari ko‘rsatilgan. Asarda ko‘plab she‘riy parchalar ham keltirilgan. O‘g‘izxonning tug‘ilishi bilan bog‘liq bo‘lgan rivoyatlar, uning davlatni boshqarish, el-yurt obodonchiligi, turkiy xalqlarning mustaqilligi, baxti uchun olib borgan kurashlari tasvirlangan.

ELIBEK AFSONASI. VIII-IX asrlarga mansub bu asarda quyidagilar tasvirlanadi: Jinlar Elibek qabiladoshlaridan ko‘p kishini qirib yuboradi. Raxshosh nomli dahshatli dev yuqumli kasallik tarqatib yuboradi. Fidokor Elibek el-yurti halokatdan qutqarib qolmoq uchun dushmanlarga qarshi jangga o‘tlanadi. U chorrahada son-sanoqsiz jinlarga duch keladi, ular kishilarni burdalab, qonlarini so‘rib, ichaklarini o‘rab olgan emishlar. Jinlar vahimali shovqin-suron ko‘tarib, unga yopirila boshlabdilar. Biroq Elibek qo‘rqmabdi, yo‘lbarsdek jangga o‘tlanib, jinlarga qarata bunday debdi: «Ey jinlar, menga bot so‘zlangiz, meni shahrimdagi elni nega o‘ldirasiz? Mening bu o‘tkir qilichimni ko‘ring, tanlaringizni burdalab tashlayman. Jinlar yana vahima solib, qurol ishlatib, Elibekni o‘ldirmoqchi bo‘ladilar. Biroq Elibekka bas kelolmaydilar. Elibek kuch-quvvati va shijoati bilan ularga dahshat soladi. Jinlarni yengan Elibek shaharning janub tomonida, bir azim tolning kavagida yashovchi uch ko‘zli, olov tusli Raxshoshning el-yurtiga kasallik yuborayotganligini bilib, unga qarshi jang qiladi va uni yengadi.

«ZARINA VA STRIANGIYA». Shohlarning shohi o‘lib, uning o‘rniga xotini malika Zarina qabilaga bosh bo‘libdi. Tadbirli va shijoatli bu ayol qabilaning osoyishtaligi va mustaqilligini saqlab qolish uchun jonbozlik qilibdi. Shohlar bilan Midiya o‘rtasida qattiq jang bo‘libdi. Bu jangda

malika Zarina katta jasorat ko'rsatibdi. Biroq, Midiya shaxzodasi Striangiya uni yarador qilibdi. Zarinaning botirligiga va husniga mahliyo bo'lgan Striangiya uni kechiribdi. Parfiya shohi esa Zarinaga uylanib, shohlarini o'ziga tobe qilmoqchi bo'libdi. Zarina uning taklifini rad etibdi. Biroq shoh zo'rlik qilib unga uylanib, shoxlarni qaram qilibdi. Shu orada Parfiya bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'lib, Midiyaning ko'p askarlari asir olinibdi. Zarina asirlar yordamida Parfiya shoxiga qarshi kurashib, najot topish rejasini o'ylabdi. Asirlar orasida Striangiya ham bo'lib, Zarina u bilan asirlarga bosh bo'lib, Parfiya shohiga to'satdan hujum boshlaydi. Parfiya shohi yengiladi, asirlar ozod bo'ladi. Zarina qabilasi (Shohlar) ozodlikka erishadi. Striangiya Zarinani sevibqoladi, lekin xotini borligi uchun bunga jur'at etolmaydi. Striangiya bunga chidolmasdan o'zini halok qiladi.

«**RUSTAM**» **dostoni**. Rustam devlarni shaharlari yonigacha quvib boradi, ko'p devlar halok bo'ladi, qolganlari shahar eshigini berkitib oladi. Yolg'iz Rustamdan mag'lub bo'lgan devlar g'azablanib, unga qarshi jangni davom ettirmoqchi bo'ladilar. It, ilon, cho'chqa, fil, tulkilarni minib yo'lga chiqadilar. Rustam uyquda, uning oti – Raxsh o'tlamoqda edi. Uzoqdan devlarni ko'rgan ot Rustamni uyg'otadi. Rustam devlarni yaqin keltirish uchun qochadi. Devlar uni tirik tutmoqchi bo'lib, quvadilar. Yaqinlashib qolgan devlarga Rustam to'satdan hujum qilib, ko'pini qirib tashlaydi. Devlarning bir qismi qochadi, lekin yaralanadi.

Milliy istiqlolga erishgan hozirgi kunimiz uchun bu g'oyalar ma'naviy kamolot sari yetaklaydi. Ana shu og'zaki ijodning samarali ta'siri ostida xalq eposlari vujudga keldi. Eposdan so'ng esa yozma adabiyot yuzaga keldi.

Biz bu yerda qadimgi turk eposlaridan ayrimlari haqida

qisqacha to'xtalib o'tdik, xolos. Shuning o'zi ham turk ellari qadimdan juda yuqori darajadagi madaniyatga ega bo'lganligidan darak beradi. Bularni jamlab, jahonga ko'rsatadigan vaqt keldi. Yana shuni ham ta'kidlash kerakki, ko'pgina turk olimlari va yozuvchilari o'z asarlarini arab va fors tillarida yaratgan. Bu soha ham chuqur tadqiqotlar olib borishni taqoza etadi.

Muammoli vaziyat:

1. Afsona debnimaga aytiladi? Siz oila sharoitida biror afsona eshitganmisiz?

2. Turkiy so'zi ma'nosini izohlang.

3. O'zbek so'zi qachon va qanday kelib chiqdi?

Talabalarga bu savollar yozdirib qo'yiladi. So'ng «Devonu lug'atit turk» asari bo'yicha ma'lumot beriladi. Dars oxirida muammo yechimi so'raladi. Talabalar javob beradilar.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy xalqlar deganda kimlarni tushunasiz? Ularga hozir qaysi xalqlar kiradi.

2. Turkiy xalqlarning qadimiy madaniyatlari qanday darajada edi? Ularning adabiyoti qanday rivoj topdi?

3. «Devonu lug'atit turk» asari haqida so'zlang.

Bu asarga nimalar kiritilgan? Asarning ahamiyati haqida gapiring.

4. «Elibek» «Zarina va Striangiya» afsonalarida qanday g'oyalar ilgari suriladi?

5. Turkiy xalqlar o'rtasidagi madaniy-adabiy aloqalar haqida nima deya olasiz?

6. Turkiy xalqlar o'rtasidagi hozirgi adabiy aloqalarni qanday izohlaysiz?

7. Nizomiy va Navoiy, G'G'ulom va S. Muqanovlar o'rtasidagi do'stlik to'g'risida so'zlang.

Adabiyotlar

1. М. Кошғарий. Девони луғотит турк. Тошкент. 1962 йил.
2. Б.Тўхлиев. «Қутадғу билиғ» асари ҳақида. Тошкент. 1991 йил.
3. Памятники древне-тюркской письменности. Москва-Ленинград. 1951 йил.
4. А.Абдурахмонов. Алп Эр Тўнга жангномаси. Тошкент. 1993 йил.
5. Ш.Холматов. Ўзбек халқ поэтик ижоди. Тошкент. 1994 йил.

TURK ADABIYOTI TARIXI

Turk xalqining og‘zaki ijodi. Turk xalqi turkiy qavmlarning ichida aholi jihatidan eng ko‘pi va eng rivojlangani bo‘lib hisoblanadi. Bu qavm o‘z mustaqilligi va erki uchun asrlar davomida kurashib, murakkab tarixiy davrni boshidan kechirgan. Saljuqlarning Kichik Osiyoga yurishi munosabati bilan hozirgi turk davlatiga asos solina boshlandi. Bu davlat XI-XIV asrlarda imperiya sifatida shakllandi. Usmonli turklar nomi bilan mashhur bo‘lgan bu davlat uzoq asrlar Kichik Osiyoda va uning atrofidagi hududlarda hukmronlik qildi.

Turkiya aholisining 90 foizini turklar tashkil qiladi. Bulardan tashqari, turk millatiga mansub kishilar Bolqonda, Kiprda, Yevropa mamlakatlarida va boshqa joylarda ham ko‘plab yashaydi. Ana shu turklar adabiyoti juda qadimdan boshlangan. U boy an‘anaga ega bo‘lib, janr jihatidan ham rang-barangdir. Turk halq og‘zaki ijodida juda ko‘plab qo‘shiqlar, ertaklar, afsona va rivoyatlar mavjud. Eng qadimgi turk xalqi dostonlaridan biri «Yaratilish dostoni» bo‘lib, unda insoniyatning yaratilishi, dastlabki turk ajdodlari haqida qiziqarli rivoyatlar berilgan. Ayniqsa, «O‘g‘iznoma» nomli dostonda qahramonlik motivlari ko‘tarinki ruhda kuylangan. Bu doston bir qancha bo‘limlardan iboratdir. Go‘ro‘g‘li obrazi qatnashgan bir qancha dostonlar sikli ham mavjud bo‘lib, ular boshqa turkiy xalqlar adabiyotidagi shu tipdagi dostonlar bilan hamohangdir.

«Dada Qo‘rqut» haqidagi doston ham turk xalqi folklorining eng baquvvat asarlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Bulardan tashqari turk xalq og‘zaki ijodida ko‘plab turli mavzulardagi mavsum-marosim, mehnat qo‘shiqlari, ertaklar, latifalar va hikoyatlar uchraydi.

Nasriddin Afandi nomi bilan mashhur bo'lgan latifalar dastlab turk xalqi og'zaki ijodida paydo bo'lgan.

Turk adabiyotining ilk yozma yodgorliklari. Turklarning ham dastlabki yozma adabiyoti arab va fors tillarida yaratilgan. Chunki XI-XIV asrlarda Turkiyada saljuqlar saltanati davrida arab tili din va fan tili, fors tili esa saroy poeziyasi tili rolini o'ynar edi. Keyinchalik turk tilida ilk badiiy asarlar yaratila boshladi. Eng birinchi Turk yozuvchilaridan biri sifatida Jaloliddin Rumiyni (1207 - 1273) ko'rsatish mumkin.

Ota-bobolari asli Xorazmlik turkiy qabilalardan bo'lgan. Jaloliddin Rumiylar Sharq klassik adabiyotining ulug' siymolaridan biridir. Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi buyuk zotlar Jaloliddin Rumiylarga e'tiqod qilganlar va o'zlariga ustoz deb bilganlar.

Shoir 1207 yilda Balx shahrida tavallud topgan. Uning otasi Muhammad Bahoiddin Valad o'z davrining mashhur so'fisi, va'zxoni bo'lgan. Qandaydir sabablar bilan u Balxdan Bag'dodga ko'chib ketadi, keyin esa Turkiyaning bir qancha shaharlarida yashaydi. Shu davrdagi Turk sultoni Aloiddin Kaykubod Jaloliddinning otasini Kunyo shahriga taklif qiladi. Saljuq sultonlarining bosh shahri Kunyoda ilm-ma'rifat ahllari to'plangan edi. Bahoiddin Valad shu yerda madrasalarda dars berdi, va'zlar o'qidi. U juda mashhur bo'lib ketdi, uning o'qigan va'zlariga hatto Sulton Kaykubodning o'zi ham ko'pincha ishtirok etardi 1231 yili Alouddin Valad vafot etgach, uning o'rniga o'g'li Jaloliddin bosh mudarris etib tayinlandi.

Jaloliddin otasidan o'rgangan bilimlarini ishga solib, uning ishlarini davom ettirdi. Otasining mashhur shogirdi Burxoniddin Termizdan Kunyoga keladi. Uning maslahati bilan Jaloliddin Rumiylar 1233 yilda o'z bilimlarini yanada takomillashtirish uchun Xalabga boradi va o'z

zamonasining mashhur olimi Muxiddin Ibn al-Arabiy bilan tanishadi. Bu yerda u to'rt yilcha tasavvuf va fikr ilmidan saboqlar oladi. U Kunyoga qaytib kelib, yana bosh mudarris vazifasida ishladi. Uning shuhrati butun musulmon olamiga yoyilib bordi. 1244 yil Jaloliddin Rumi hayotida katta voqea yuz berdi. Kunyoga Shamsiddin Tabriziy degan darvish keldi. Bu inson o'z zamonining mashhur so'fiylaridan bo'lib, tasavvuf ilmi sirlarini juda chuqur tushungan. Jaloliddin shu kishi bilan tanishib, u bilan umrbod yaqin do'st va maslakdosh bo'lib qoldi.

U Shams Tabriziy bilan tanishgach, uning ilhom bulog'ining ko'zi ochildi. U endi dilidagi fikrlarini she'riy yo'lda izhor qila boshladi. 54 ming misradan iborat «Devoni kabir» to'plamini yaratdi. Jaloliddin Rumi o'z shogirdlariga ruhoniy tushunchalarni musiqa va raqs vositasida egallash yo'lini o'rgatdi. Shoir yashagan davrdan to bugungi kunlargaacha Turkiyada Jaloliddin Rumiyning «raqsi samo'»si ibodat usullaridan biri sifatida davom etib kelmoqda.

Jaloliddin Rumi olti jildlik «Masnaviy» kitobini Fariddin Attorning «Mantiqut tayr» kitobidan ilhomlanib yozgan. Bu kitob 25700 baytdan iborat bo'lib, xalq orasida «Fors tilidagi qur'on» deb juda yuqori baholanadi.

Turk tasavvuf adabiyoti. Ma'lumki, Ahmad Yassaviy «Hikmat» devoniga kirgan she'rlarining ko'pchiligi «Qur'on» va «Hadis»lardagi ilohiy ma'nolarni sodda va tushunarli qilib turkiy tilda bayon etgan bo'lsa, ikkinchi bir turk Jaloliddin Rumiyning «Masnaviy» si ana shu vazifani forsiy tilda bajardi. «Masnaviy» asari ko'plab rivoyatlar asosida yozilgan, har bir rivoyatda biron-bir ibratli voqea hikoya qilinadi va bu rivoyatlar o'quvchining ongiga ta'sir qiladigan, uzoq vaqtlar saqlanib qoladigan xususiyatlarga ega. «Podsho va kanizak haqidagi rivoyat»,

«Baqqol va uning to'tisi haqidagi rivoyat», «Xalifa va Layli haqida hikoyat», «Uch yo'lovchi haqida hikoya», «Eshak va darvishlar haqida rivoyat» lar yuqoridagi fikrimizga dalil bo'la oladi. Bulardan tashqari, Mavlono Jaloliddin yana ko'plab ruboiylar yozgan. Uning ruboiylari ham nihoyatda yuqori mahorat va katta ilhom mevasining mahsuli ekanligi bilan ajralib turadi. Shoirning «Fihmofih», «Makotib», «Ma'jolisi sa'ba» singari asarlari ham bor. J.Rumiyning qabri Kunyo shahrida bo'lib, bu yer butun musulmonlarning ziyoratgohidir.

Jaloliddin Rumiyni ijodida tasavvuf ruhida yozilgan masnaviylar katta qismni tashkil etadi. Bular fors tilida yozilgan bo'lsa-da, turk tasavvuf adabiyotining shakllanishiga asos bo'ldi. Shoirning turk tilida yozilgan turli mavzudagi she'rlari ham anchaginadir. Jaloliddin Rumiyni boshlab bergan an'analarni uning o'g'li Sulton Valid davom ettirdi. 1301 yilda uning turk tilida yozgan birinchi she'rlar to'plami chop etildi. Keyinchalik Yunus Emro va Oshiq Posholarning tasavvuf ruhida yozilgan she'rlari paydo bo'ldi. Ayniqsa, Oshiq Poshoning «Darveshnoma» asari turk adabiyotining rivojlanishiga katta ta'sir qildi.

Xo'ja Nasriddin (1208 - 1284) nomi bilan bog'liq bo'lgan, latifalar turkiy xalqlar ichida juda ko'p tarqalgan. U Nasriddin Afandi, Nasriddin xo'ja, Mullo Nasriddin kabi nomlar bilan mashhurdir. Ma'lumki, Nasriddin nomli shoir Turkiyada XSH asrlarda yashagan. Ayrim aniqlangan ma'lumotlarga qaraganda Xo'ja Nasriddin 1208-1284 yillarda yashagan va hayotining asosiy qismini Markaziy Onado'lidagi Oq shaharda o'tkazgan tarixiy shaxsdir. Xo'ja Nasriddinning o'zi ham talantli, dona ijodkor bo'lgan. Bu adib keyinchalik xalq tomonidan yana-da dona, zukko donishmand kishi sifatiga aylantirilgan.

Nasriddin Afandi latifalari turli mavzuda yaratilgan.

Unda asosan kulgi yetakchilik qiladi. Lekin bu kulgi oddiy emas, balki hammani o'ylatadigan, hayot haqida chuqur mulohazaga chorlaydigan kulgidir. Masalan, latifalardan birida Nasriddin Afandi bolalarga yong'oq tarqatayotib: Sizlarga buni teng bo'laymi yoki xudo berganday bo'laymi deb so'raydi. Bolalar bir ovozdan «Xudo berganday» debdi. Shunda Xo'ja Nasriddin yong'oqni ba'zilarga bir hovuch, ba'zilarga to'rt-beshta yong'oq beradi. Ayrimlariga esa umuman hech narsa bermaydi va Xudoning bergani shunday bo'ladi deb tushuntiradi.

-Ko'rayapsizlarmi, bekning o'n suruv qo'yi bor, xo'janing og'il to'la moli, Muhammadning bitta sigiri, Ahmadning esa yolg'izgina echkisi bor, Valining esa hech vaqosi yo'q.

Bu latifada kulgi bilan birga jamiyatdagi tengsizlik qoralanmoqda. Oddiy mehnatkash, kambag'al kishilarga achinish hisi sezilib turadi.

Ayrim latifalarida esa beozor kulgi ifodalanadi. Bunga «Oyimning yuzidan o'pdi», «Nega xotiningga kalish olib bermading» nomli latifalarni misol qilib keltirish mumkin.

Yozuvchi Aziz Nesin «Xo'ja Nasriddin haqida tadqiqot» maqolasida shunday fikrni bayon qiladi: "Xo'ja Nasriddinning latifalari uni yaratgan xalq ahvolini aks ettiruvchi, o'sha davrni, jamiyatni tasvirlovchi eng yaxshi asarlardir. Sirakuza hukmdori Dionisos Aflotundan Afinaning qonun qoidalarini qaysi kitobdan o'rgangan ma'qul, deb so'raganda, buyuk faylasuf unga Aristafan komediyalarini o'qishni maslaxat berdi.

Biz ham Turklarda XIII asr Saljuqiylar davri ila tanishmoqchi bo'lganlarga Xo'ja Nasriddin latifalarini o'rganishni tavsiya qilamiz.

Nasriddin Xo'ja mo'g'ullar istilosi avj olgan bir davrda yashadi. Shuning uchun uning ijodida mo'g'ullar

tomonidan mag'lub bo'lgan xalqning amalga oshirib bo'lmaydigan isyonkor orzulari hajv yo'li bilan ifodalangan. Yozuvchi bunday og'ir shariotda o'z latifalari bilan xalqning yuragini bo'shatib olishga, ularni ovuntirishga harakat qildi. Saljuqiylar davlati zaiflashib, chiriyotgan bir paytda Xo'ja Nasriddin hajviyalari yangi kuchlarning paydo bo'lishiga, ularning rivojlanishiga dalda berdi. Yozuvchi latifalarining muhim jihati shundaki, ular xalq orasidagi nuqsonlarni, chirkin jamiyat odamlarining ko'rzoqligini, ikki yuzlamachiligini, soxtakorligini qattiq tanqid qilgandi. Biz Xo'ja Nasriddin latifalarida turk xalqining o'z ayblari ustidan o'zlari kulganligini, o'zlari o'zlariga tanbeh berganligini ko'ramiz. Mug'ullar zulmiga qarshi kurashda Xo'ja Nasriddin zamondoshlari bo'lgan Jaloliddin Rumiy, Yunus Emrolar tasavvuf yo'lini tanlagandi. Ular tasavvuf zulmdan qutilishning birdan-bir yo'li deb tushunganlar va xalq orasidan juda ko'p tarafdorlar orttirganlar. Lekin tasavvuf zulmga qarshi norozilik tuyg'usini kuchaytirgani bilan, unga qarshi kurasholmas edi. Bu vazifani hajviya bajarar edi. Hajviya kurash tig'ini zolimlarga qaratgan yagona vosita edi. Xuddi shunday isyonkor hajviyalar Xo'ja Nasriddin nomi bilan bog'liq bo'lib, ular butun turk dunyosiga keng tarqaldi".¹

Yunus Emro (1240 - 1320) Turk tasavvuf adabiyotining eng dong'i ketgan vakillaridan bo'lib, Ahmad Yassaviy izdoshlaridan biri sanaladi. Shoirning tug'ilgan joyi va qayerga ko'milganligi haqida aniq ma'lumot yo'q. U XIII asr oxiri va XV asr boshlarida yashab o'tgan. Ayrim rivoyatlarga qaraganda uch mingga yaqin she'r yozgan. Shundan mingga yaqini bizgacha yetib kelgan. (Mingtasini

¹«Жаҳон адабиёти» журнали. 1998 йил. Февраль, 148 – бет.

osmonda farishtalar o'qiydi, mingtasini suvda baliqlar o'qiydi, mingtasini esa yerda odamlar o'qiydi, degan rivoyat ham bor).

Tasavvuf ruhi shoir she'rlarining jon-joniga singib ketgan. U insonni ulug'lashni eng muqaddas va oliy vazifa deb tushindi. Taniqli olim Ibrohim Haqqulov shoir Yunus Emro haqida shunday deydi:

«Yunus Emro – Sir va Hayolot, Ishq va Ilohiyot shoiri. Ijodiyotining ziyosi va shukuhi ilohiy Ruh. Uning so'z hamda tasvirlari zoti mutloq madhiga yo'naltirilgan».²

Haqiqatan ham, shoir she'rlarining aksariyat qismi Olloh va inson o'rtasidagi munosabatlar haqida fikr yuritiladi. Sabr-qanoatli bo'lish, nafsni jilovlash kabilar Yunus Emro ijodining yetakchi g'oyalaridir. Shoir tasavvufning to'rt bosqichiga alohida –alohida she'rlar bag'ishlagan.

Hayot va o'lim haqida fikr yuritib, inson ruhining abadiy ekanligini ta'kidlaydi. U inson o'limini xursandchilik bilan kutub olish kerak, chunki u boqiy dunyoga, haqning visoliga qadam qo'yadi, degan fikrlarni aytadi. Lekin haqqa yetish uchun inson ko'p zaxmat chekish kerak ekanligini o'qtiradi. Shuning uchun u ko'pgina she'rlarida nafs balosini yengibo'tish uchun insonga katta iroda kerak ekanligi haqida gapiradi.

Shoir ba'zi she'rlarida xalqqa murojaat qilib, «tavbaga kel, tovbaga» deb xitob qiladi. Qalandarlik, darveshlik tariqatini ulug'lab, bu tariqatdagi kishilarni xudo oldida gunohlardan forig' bandalar deb ta'kidlaydi. O'zlikdan kechish, o'zni tamoman unutish, ishq yo'lida jismni butunlay qurbon qilish shoir lirik qahramonining asosiy

²Хажқулов Иброҳим. Абдиёт фарзандлари. Тошкент, «Еш гвардия», 1990 йил, 94 – бет.

fazilatidir. Shuning uchun «Ishqing oldi mandin mani» kabi misralar bitadi. Butun olamni, tabiatdagi barcha narsalarni allohning mahsuli deb tushunadi. Inson ham shu tabiatning bir bo'lagi, unga aralashib, qorishib ketadi. Shoir:

Goh esaman yellar kabi,
Goh shoshaman yo'llar kabi,
Goh toshaman sellar kabi,
Kel, ko'r mani ishq nayladi, -

deganida o'zini tabiat xodisalari bilan singishib, birlashib ketganini ta'kidlaydi. Xullas, shoir she'riyati asrlar davomida xalqning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda katta xizmat qilib kelmoqda.

XIV – XV asrlarda romantik yo'nalishdagi turk adabiyoti paydo bo'ldi. Yirik hajmli dostonlarda qahramonlik, ishqiy-sarguzasht kabi mavzular kuylanadi. Bularga Ahmadiyning «Iskandarnoma», Yusuf Sinan Shayxiyning «Xusrav va Shirin» dostonlarini ko'rsatish mumkin. Bu asarlar Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa» asari ta'sirida yozilgan edi. Bu davrda Ahmad Posho, Najotiy, Mahmud Boki, Mehri Xotun singari ijodkorlarning ham ko'plab asarlari turk adabiyotining taraqqiyotiga katta hissa bo'lib qo'shildi.

Sulton Boyazid Yildirim Amir Temur tomonidan mag'lubiyatga uchragunga qadar Turkiya Jahonning eng qudratli davlatlaridan biri bo'lgan, hatto Yevropadagi bir qancha davlatlarni bosib ham olgan. Shuning uchun Sulton Boyazidning yaqin kelajakda Yevropaning birdan-bir hukmdori bo'lib qolishi hech gap emas edi.

XIV-XV asrlarda Turkiya jahonning eng katta ilm-fan madaniyat markazlaridan bo'lgan. Bu davrda ko'pgina mashhur olimlar, fan, madaniyat arboblari Turkiyada to'plangan. Ayniqsa Sulton Boyazid II- davrida Markaziy Osiyolik ko'pgina olimlar Turkiyada panoh topgan.

A.Navoiy ana shu Sulton Boyazid II-ga o'z g'azallarini yuborib turgan. O'sha davrdagi Turkiyaning mashhur shoiri Ahmad Posho Navoiy g'azallariga nazira bog'lagan. Navoiy g'azallariga tatabbu bog'lash turk she'riyatining mavqeini oshirdi, fors klassiklari ta'siridan qutilishga yordam berdi.

XV asrning mashhur lirik shoirlaridan biri Ahmad Posho Edirnada tug'ilgan. Uning otasi Sulton saroyida Qozi askar lavozimida ishlagan. Ahmad Posho yoshligida madrasalarda o'qib yaxshi ma'lumotlar olgan. Bursa shahridagi madrasalarda dars bergan, keyinchalik qozi lavozimida ishlagani ma'lum. Ahmad Posho xalq orasida ancha obro'ga ega bo'lib, aqlli, farosatli, bilimdon kishi sifatida taniladi. U Sulton Maxmud II fotihning ham nazariga tushib, saroyga taklif qilinadi va shoxzodlar murabbiysi etib tayinlanadi. Oradan bir oz o'tgach, u saltanatda vazir lavozimi darajasiga ko'tarildi. Ammo uning dushmanlari turli tuhmatlar qilib, shoirni zindonga tashlatadi. U zindonda o'zining mashhur asari «Karam qasidasi»ni yozadi. Bu asar shohga yetib boradi. Nihoyatda katta mahorat bilan yozilgan bu kasida shohga manzur bo'ladi va Ahmad Poshoni zindondan ozod qiladi. 1481 yili ma'rifatparvar shoh Boyazid P Ahmad Poshoni Bursa viloyatiga bek etib tayinlaydi.

Ahmad Posho XV asr turk adabiyotiga aruz vaznining keng qo'llanishiga ham sababchi bo'ldi. Shu bilan birga usmonli turk adabiyotini boshqa turkiy qavmlar adabiyoti bilan aloqasini mustaxkamlashga ham xizmat qiladi.

Taniqli adabiyotshunos olim Naim Karimov o'zining «Alisher Navoiy va Ahmad Posho» (O'ZAS gazetasi 2002 yil, 31 iyun) nomli maqolasida qo'yidagi fikrlarni bayon etgan: «Ahmad Posho ijodi ikki tadrijiy bosqichdan iborat. Agar yetti minorali qal'a zindoniga tashlanguniga qadar

bo'lgan vaqtda fors shoirlari, ayniqsa, Xofizga taqlidan she'rlar yozgan va turkiy shariyatga forsiy shariyatning rangin jozibasini olib kirgan bo'lsa, ikkinchi bosqichida shoir Navoiyning maftunkor lirikasi bilan tanishadi va shu omil uning yangi ijodiy parvozi uchun xayotbaxsh zamin bo'lib xizmat etdi. Ahmad Posho ijodining gullab – yashnashi xuddi shu davrda ro'y berdi».

1480-1481 yillari Alisher Navoiy o'zining eng sara g'azallaridan 33 tasini Sulton Boyazid II ga tuxfa sifatida yuboradi. Sulton o'z saroyi shoirlarining eng talantlisi bo'lgan Ahmad Poshoga Navoiy g'azallariga javob yozishni buyuradi. Albatta bu juda katta, mas'uliyatli ish edi. Uning yozgan g'azallari Navoiy darajasida bo'lmasa-da, har holda shu sababli o'zining shoirlik mahoratini oshirishga katta maktab vazifasini o'tadi. Masalan, Alisher Navoiyning «Ul parivashkim, bo'libman zoru sargardon anga» misralari bilan boshlanuvchi g'azaliga Ahmad Posho qo'yidagicha javob yozgan:

Ne qamardur bu ki o'lmish zulfi mushk-afshon anga,
Necha rayhondur xati kim qolmisham hayron anga.
Nomani shavqum ne nav ul oyga yetgay, chunki men
El otin o'qir hasaddin yozmadim unvon anga
So'zda ushshoqi muxayyir ayla dersan Ahmado,
O'yla bulbul o'lmaga qo'yin kerak bo'ston anga.

Xullas, Ahmad Posho turk she'riyatini yangi pog'onaga ko'targan ijodkor sifatida tarixda mashhurdir. Uning ko'plab she'rlari turkiy xalqlar adabiyotining go'zal namunalari bo'lib qoladi. Ahmad Posho 1496 yili vafot etgan. Uning adabiy merosidan ko'pgina asarlar jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilingan.

XVII-XIX asrlar turk adabiyoti. XVII asr turk adabiyotida hajviy asarlarning ko'payishi ko'zga tashlanadi.

Ijtimoiy hayotdagi illatlarni fosh qilish, oddiy mehnatkashlar manfaatini himoya qilish bu davr turk adabiyotining asosiy belgilaridan biri edi. Yusufning «Hayriya» nomli dostonida dinni niqob qilib olgan jaholatparast ruhoniylar, poraxo'r qozilar va boshqa kimsalar qattiq tanqid qilindi. Oloviddin Sobit va Ahmed Nedimlar xalq ohanglari yo'lida ko'pgina she'rlar ijod qildi. Bu shoirlar ijodida turk poeziyasida yangi she'riy shakllar paydo bo'ldi. Bulardan biri «Sharqi» deb atalib, u turk xalq og'zaki ijodidagi she'riy shakllarga yaqin edi.

XVIII asrda turk tasavvuf she'riyati yana qaytadan jonlandi. Bunga misol qilib Shayx G'olibning ijodini ko'rsatish mumkin. Uning «Go'zallik va sevgi» nomli dostoni tasavvuf falsafasi ruhida yozilgan ajoyib asarlardan biridir.

Yangi turk she'riyati.XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida turk ziyolisi G'arb ilm-fani va texnikasini o'rganishga kirishdi. Shu bilan birga fransuz madaniy hayotini, ayniqsa fransuz inqilobini tayyorlagan ma'rifatparvarlar ijodidan saboq ola boshladi. G'arb bilan diplomatik aloqalar kuchaydi. Harbiy maktablar ochilishi natijasida maorifda ham o'zgarishlar yuz berdi. G'arb mamlakatlardagi oliy o'quv yurtlarida ko'plab turk talabalari o'qishdi. G'arb ziyolilarining Turkiyaga ko'plab tashrif buyurishi, fransuz tilining keng yoyilishi mamlakat ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida katta o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Ayniqsa G'arb teatr va musiqa san'atining Turkiyaga kirib kelishi, xatto buning hukumat tomonidan ham qo'llab-quvvatlanishi katta ijtimoiy-madaniy hodisa edi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Tanzimat farmoni (1839 yil 3 noyabr) amal qila boshladi. Bunga ko'ra ijtimoiy xayotda haqiqat, adolat, qonun, tenglik, ozodlik kabi shiorlar, tushunchalar ko'tarilib chiqildi. Adabiyot ham Tanzimat harakatining ruhiga mos mavzularni yorita

boshladi. Shuning uchun bu davr adabiyoti «Tanzimat adabiyoti» deb yuritilib, uning asosiy maqsadi xalq ongida burilish yasash, uni ziyo va ma'rifat bilan qurollantirish edi. Bu adabiyotning Shinosiy, Ziyo Posha, Nomiq Kamol singari vakillarining asarlarida siyosiy va ijtimoiy voqealar yetakchi g'oya ekanligining sababi ana shunda edi.

Asrlar davomida dunyoga ko'ngil ko'zi bilan qaragan turk she'ri endi aql va tafakkur yo'liga o'tayotgan edi. Eski «devon she'riyati» qanchalik go'zal tashbehtar bilan bezalmasin, u hozirgi davrning talablariga to'liq javob berolmasdi. Nomiq Kamol o'zining «Bahori donish» nomli asarining so'z boshisida shunday fikrlarni bildirgan edi: «Devonlarda bag'ri dog'li lolalardan, yoqasi yirtiq gullardan, falakka o'xshash nilufarlardan, qilchalik bellardan, ilon kabi sochlardan, sarv daraxtiday (baxaybat) bo'ylardan, o'q kabi kipriklardan, xanjar kabi g'amzalardan, daryo-daryo qonli yoshlardan, dunyoni yoqar darajadagi otashli ohlardan, ustiga paxta yopishgan jirkanch yaralardan, sehrboz qalamlardan, botmon-botmon sharobichuvchi sarxushlardan, jinnixonalardan qochganda ko'chalarda kezib, baqirib ko'kragiga urib yuruvchi oshiqlardan, bir dilbarning sochiga taroq bo'lgan parchaparcha ko'ngillardan voz kechilmaydi». Albatta eski turk she'riyatini bu tarzda mubolag'ali kinoya bilan baholash o'zlarining yozgan she'rlarini xalqqa yaxshi ko'rsatish uchun qilingan harakat edi. Realistik turk adabiyotining shakllanishi «Tanzimat adabiyoti» ning Rashonzoda Ekrem, Abdulhaq Xomit singari vakillari adabiyotni haqiqiy san'at bilan yaqinlashtirish g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Ular adabiyotning birinchi vazifasi go'zallikni ko'rsatishdir deb ta'kidlab, tabiatni bitmas-tuganmas she'r manbai deb bildi. Nomiq Kamolning «Bahori donish», Ziyo Poshoning «Harobot», Adulhaq Homitning «Maqbar», «Akram»,

«Zamzama» Nojining «Otashpora» asarlari mashhur bo'ldi. «Sarvati Funun» jurnali atrofida bir adabiy to'garak tashkil etildi. Tovfiq Fikrat, Ahmad Ehson, Xolid Ziyi kabi taniqli adiblar ana shu jurnalda yozuvchi sifatida shakllandilar.

«**Tanzimat adabiyoti**» deb nom olgan davr Turkiyada 1839 yildan 1870 yillargacha davom etgan. Turk xalqining bu adabiyoti asosan ma'rifatparvarlik adabiyoti edi. Shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar xotin-qizlar ozodligi, antiklerikal muammolar bu adabiyotning asosiy mavzularidan edi. Bu davrda Yevropa adabiyotining bir qancha namunalari Jan Jak Russo, Volter, La Martin, Molerning asarlari turk tiliga tarjima qilindi.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib turk poeziyasida katta o'zgarishlar ro'y berdi. Abdulhaq Homid, Redjonzoda Ekrem singari novator shoirlar yetishib chiqdi. Bular poeziyasida yangi ritmlar va shakllar, lirik qahramonning yangi tiplari paydo bo'ldi, inson ichki kechinmalari tasviri poeziyaning asosiy obyekti bo'lib qoldi.

XIX asrning 70-80 yillarida ijtimoiy hayotda reaksiya hukm surdi. Adabiyotning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi senzura kuchaydi, ko'pgina ijodkorlar hibsga olindi. Nomik Kamolga o'xshash yozuvchilar surgunda vafot etdi. Natijada ko'pgina shoirlar ijodida tushkunlik, umidsizlik ko'zga tashlana boshladi. O'sha davrda Turkiyada nashr qilingan adabiy-badiiy jurnal «Sarvati Funun»ning atrofiga ko'pgina progressiv turk yozuvchilari to'plandilar. Tovfiq Fikrat ana shu to'daning boshliqlaridan biri edi.

1908 yildagi «Yosh turklar» inqilobidan keyin adabiyotda turli oqimlar paydo bo'ldi, bularning o'rtasida mafkuraviy kurash davom etdi. Ana shu kurashlarda turk adabiyotida realistik metod g'olib chiqdi. Natijada realistik tendensiya turk adabiyotining yetakchi metodiga aylandi.

Bu davrda ayniqsa hikoyalar juda ko'p yozildi. Rofiq Xalid Qaray, Aka Gyunduz, Umar Sayfiddin singari ijodkorlar o'z asarlarida qishloq kishilarining hayotini yoritishga kirishdi.

XX asr boshlarida turk poeziyasiga Yevropa simvolistlarining ta'siri katta bo'ldi. Bu davr turk poeziyasida milliy o'zini anglash mavzusida ko'plab asarlar yaratildi. Yahyo Kamol Bayotli, Ahmed Hoshim, Ahmed Hofiz Chamlibel singari shoirlar she'riyatda yangi motivlar, yangi she'riy shakllarda bayon etildi. Poeziyada barmoq vazni asosan yetakchilik qildi. Shoir Mehmed Emin Yurdakulning she'rlari ayniqsa xalq og'zaki ijodiga juda yaqin edi.

Xullas, turk klassik adabiyoti ancha murakkab yo'lni bosib o'tdi. Ming yillik adabiy merosga ega bo'lgan bu adabiyotning ajoyib an'analari mavjud. Unda Sharq adabiyotining ta'siri kuchli seziladi.

Muammoli vaziyat:

1. Afandi so'zi qanday ma'noni anglatadi?
2. Nasriddin Afandi tarixiy shaxsmi?
3. "Dada Qo'rqu" dagi "Qo'rqu" so'zini izohlang.
4. Qaysi asrda arab tili din va fan tili, fors tili esa saroy poeziyasi tiliga aylandi? Nega? O'z munosabatingizni bildiring.
5. "so'fi", "va'zxon" so'zlarini izohlang.
6. "Masnaviy" asarini fors tilidagi "Qur'on" deyishlarining sababini izohlang.

Talabalarga bu savollar yozdirib qo'yiladi. So'ng «Masnaviy» asari bo'yicha ma'lumot beriladi. Dars oxirida muammo yechimi so'raladi. Talabalar javob beradilar.

Savol va topshiriqlar

1. Turk xalq og'zaki ijodida umumturkiy dostonlarning qiyosiy tahlili
2. Turk tasavvuf adabiyotida Rumi va Yunus Emro ijodi.
3. Alisher Navoiy ijodining turk adabiyoti rivojiga ta'siri.
4. Tanzimat adabiyoti va uni davrlarga bo'linish sabablari.

Adabiyotlar

1. Алькаева Л. Бабаев А. Турецкая литература. Краткий очерк. -М, 1967г.
2. Turk dili. Dil va edebiyot dergisi 1. Sayi (Nisan 1996).
3. Махмед Эмин Юрдагул. Эй, турк ўйгон. «Жаҳон адабиёти».
4. Нозим Ҳикмат. Шеърлар ва поэма. Т., 1982.
5. Жалолоддин Румий. Маънавий-маснавий. Тошкент, 2002.
6. Нозим Ҳикмат. Қон гапирмас. Роман. Тошкент.1987.
7. Р.Н.Гунтекин. Чолиқуши. Роман. Тошкент 2001.
8. Азиз Несин. Фаройиб болалар. Роман ва ҳикоялар. Тошкент, 1988 йил.
9. Радий Фиш. Жалолоддин Румий. Тарихий-биографик роман. Т, 1986.
10. Ҳозирги замон турк шеърляти. Тошкент 1980.
11. Турк халқининг буюк фарзанди Отатурк. Тарихий- биографик очерк. Т, 1998.

OZARBAYJON ADABIYOTI TARIXI

Ozarbayjon folklori.Kavkaz xalqlari orasida ozarbayjonlar o'zlarining eng qadimgi boy madaniyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Ozarbayjon xalq og'zaki ijodi asarlari janr jihatidan rang – barang bo'lib, u nihoyatda ko'plab mavzularda yaratilgan. Ko'pgina xalq dostonlari, ertaklari o'zbek folklori bilan tematik tomondan o'xshashdir. Masalan, “Ko'r o'g'li”, “Oshiq g'arib”, “Shox Ismoil”, “Asli va Karam” kabi dostonlarning izlarini o'zbek folkloridan ham topish mumkin. Melik – Mamed, Kal Ahmad sarguzashtlarini hikoya qiluvchi latifalar esa Nasriddin Afandi va Aldar Ko'sa, latifalariga hamohangdir. “Kitobi dada Qurqut” eposi taxminan 7-8 asrlarda yaratilgan bo'lib, u 12 qissadan iborat. Hozir an a shu syujetlar asosida bir qancha muzikali dramalar yaratilgan. Bularda qadimgi o'g'iz - turkiy qabilalarining o'z mustaqilligi uchun olib borgan kurashi tasvirlangan.

Ozarbayjon adabiyoti bilan o'zbek adabiyoti orasidagi ko'pgina an'analar bir-biriga o'xshash bo'lib, ularning aloqalari uzoq asrlarga borib taqaladi. Masalan, A.Navoiy o'z “Xamsa”sini yaratishda Nizomiydan o'rgangan, unga ergashib yozgan bo'lsa, mashhur Ozarbayjon shoiri Fuzuliy esa Navoiydan o'rganib “Layli va Majnun” asarini yozgan. Bu an'analar bugungi kunda ham faol davom etib kelmoqda. Biz Ozarbayjon adabiyotini o'rganganda faqat Shimoliy Ozarbayjonnini emas, balki Janubiy Ozarbayjon adabiyotining ham diqqatga sazovor tomonlarini ta'kidlab o'tishimiz lozim.

VII-VIII asrlarda arab tili, IX asrdan boshlab esa fors tili davlat tili bo'lganligi sababli ko'pgina ozarbayjon ijodkorlari o'z asarlarini arab va fors tillarida yozgan.

Tarixda o'tgan mashhur Ismoil Yassor, Ahmad Tabriziy, Xatib Tabriziy, SHervoniy, Nizomiy Ganjaviy kabi ozarbayjonlik ijodkorlarning asarlari arab va fors tillarida yaratilgan. M.Fuzuliy, M.Oxundov singari ijodkorlar asarlarining ham kattagina qismi fors tilida yozilgandir.

XI-XII asrlarda Ozarbayjonda arablar istilosi susayib, mahalliy feodal davlatlar vujudga keldi. Ana shu davrda feodal saroy adabiyoti rivojlandi. Abul Ula Ganjaviy, shoir va astronom Falakiy – SHervoniy, shoir Maxseti Ganjaviylar ko'plab g'azal va ruboiylar yaratdi.

Ma'lumki, ozarboyjon adabiyotiyoti turkiy xalqlar adabiyoti ichida eng boy, eng rivojlangan adabiyot sanaladi. XIII asrgacha ko'pgina ozarboyjon ijodkorlari o'z asarlarini arab va fors tillarida yozgan. Bu adabiyotning shakllanishida folklor asarlari bilan bir qatorda arab va fors tilidagi adabiyotning kuchli ta'siri bo'lganligi ham shundandir.

Ilk ozarboyjon yozuvchilaridan biri Qatran Tabriziy bo'lib, u Ganja va Tabriz hukmdorlarining saroy shoiri bo'lgan. Uning ko'plab qasidalari va «Qobusnoma» asari bizgacha yetib kelgan.

Nizomiy Ganjaviy hayoti va ijodi. Ozarbayjon adabiyotining yirik klassigi Nizomiy Ganjaviy esa yoshlikdan matematika va astronomiyaga juda qiziqqan va shu soha bo'yicha bilimlar olgan. U arab va fors tillarini mukammal bilgan. Bu davrda Ozarbayjonda Shirvon Tohir sulolasi hukmronlik qilar edi. Ular shoirni o'z saroylariga taklif qildi, lekin Nizomiy bu taklifni rad qilib, erkin ijod qilishni ma'qul ko'rdi. U o'z asarlarini fors tilida yozdi, chunki bu til o'sha paytda Ozarbayjonda davlat tili hisoblanar edi. Ganjaviyning o'z ona tilida ijod qilolmaganidan afsuslanib yozgan she'rlari ham bor.

Shoirning ijodi lirik she'rlar yozish bilan boshlanadi.

Bu she'rlarning ko'pchiligi intim mavzudagi g'azallar edi. Masalan, uning "Qaydaki sen bor, qamar nadorkor, Kimgaki sen yor, shakar na darkor" matla'i bilan boshlanuvchi g'azali shoir hayotligi paytidayoq hofizlar tomonidan qo'shiq qilib aytilgan degan ma'lumotlar bor. Shoir lirik she'rlarida ham o'z zamonasidan shikoyat qilib, uni "adolatsiz jamiyat" deb ataydi, adolatli shohni orzu qiladi. Nizomiy Ganjaviy lirikaning turli janrlarida ijod qilgan, u ko'plab ruboiy, qit'a, qasidalar ham yozgan. Lekin shoirni dunyoga tanitgan, uning "Xamsa" asari bo'ldi. Nizomiy besh dostonidan iborat, "Panj ganj" asarini yozib, sharq adabiyotida birinchi bo'lib, Xamsachilikka asos soldi. O'ttiz ming misraga yaqin she'rni o'z ichiga olgan bu asar qisqa vaqt ichida yozildi. Va shoirning shuhratini olamga yoydi. Birinchi doston "Mahzanul asror" deb atalib, u falsafiy didaktik asardir. Bu 20 ta bob va kichik xotimadan iborat. Bu asarda o'sha davrning ijtimoiy – siyosiy, axloqiy – ta'limiy masalalar haqida fikr yuritiladi. Kichik-kichik hikmatli hikoyalar, shoir aforizmlari bu asarda ko'plab keltirilgan. Bu hikoyatlar fikrni tasdiqlash yoki yakunlash uchun qo'llanilgan. Masalan, davlat boshliqlarini adolatga chaqiruvchi Anushervon haqidagi hikoyat xarakterlidir. Anushervon ayonlari bilan bir xaroba qishloqdan o'tayotib ikki boyqush tovushini eshitadi. Shoh ularning nima deb so'rayotganini qush tilini biluvchi dono vaziridan so'raydi. Shunda vazir deydi: "Bu boyqushlardan biri o'z qizini ikkinchisiga bermoqchi bo'lib, buning evaziga ana shu qishloqqa o'xshagan xarobalar talab qilayotir. U bo'lsa, podshohimiz Anushervon omon bo'lsa, bunday xaroba qishloqlar juda ko'payadi, istaganingcha olasan deyapti». Bundan xulosa chiqargan shoh zulm qilmaslikka, mamlakatni adolat bilan idora qilishga ahd qilibdi. Dostonda ana shunday didaktik hikoyatlar juda

ko'plab uchraydi. Ikkinchi doston "Xisrav va Shirin" deb ataladi. Bunda Eron shohi Xisrav bilan arman malikasi Shirin o'rtasidagi muhabbat tasvirlanadi. Xisravni qattiq sevgan Shirin, uni to'g'ri yo'lga boshlaydi, adolatli bo'lishga undaydi. Dostonda Farhod obrazi Shirinni qattiq sevizib qolgan oddiy, mehnatkash yigit sifatida berilgan. U ariq qazish va qasr qurilishida mehnat mo'jizalarini ko'rsatadi. Lekin Shirin uni hurmat qilsa-da, sevolmasligini aytadi. Xisravni o'g'li Sheruya o'ldiradi. Keyin Shirin ham Xisrav qabriga borib o'zini-o'zi o'ldiradi.

Nizomiy Ganjaviy "Layli va Majnun" nomli asarida arab xalq afsonasini birinchi bo'lib yozma adabiyotga kiritib, ishq haqida ajoyib doston yaratdi. Bunda inson huquqlarining o'rta asrlarda qanday taxqirlagani ko'rsatib berilgan. To'rtinchi doston "Haft paykar" deb atalib, bu hikoya ichida hikoya usulida yozilgan. Shoh Bahrom yetti mamlakat podshoxlarining yetti qiziga uylangan. Ularga yettita qasr qurdirgan. Xaftani yetti kuni yetti go'zaldan sevgi, sadoqat, mardlik kabi mavzularda yetti hikoya eshitadi. Keyin shoh Bahrom donishmand cho'pondan o'z vaziri Rost-Ravshanning sotqin va zolim ekanligini bilib qoladi. Uni zindonband etib, u qamatgan mahbuslarni ozod qiladi. Yetti mahbusning hikoyasini tinglagan Bahrom xatolariga tushunib, mamlakatni adolat bilan idora qiladi. Lekin yana Bahromning bazm, sarguzashtlari boshlanib, o'zi fojiali halok bo'ladi.

Beshinchi doston "Iskandarnoma"da Nizomiy adolatparvar podshoh obrazini yaratdi. Iskandar dunyoni kezib shimol tomonda bir mamlakatga borib qoladi. Bu mamlakatda hamma teng, o'g'rilik yo'q, kasal kishilar ham yo'q, birov-birovdan xavfsiramaydi, butun xalq inoq yashaydi. Iskandar buni ko'rib hayron qoladi va shunday mamlakatni avval ko'rganimda dunyo kezib yurmasdim,

deydi. Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”si, umuman, uning ijodi butun Sharq adabiyotining rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo’ldi.

Ma’lumki, XIII asrda mo’g’ul bosqinchilarining istilosi tufayli mamlakatda tushkunlik yuz berdi. Natijada diniy – mistik adabiyot shakllana boshladi. Panteistik oqimga mansub bo’lgan shoirlardan Zulfiqor Shervoniy, Shams Tabriziy, Mahmud Shabustariylar mavjud ijtimoiy tuzumdan narozilik kayfiyatlarini diniy-mistik qobiqqa o’rab ifodaladilar. Shoir Imommiddin Nasimiyning ijodi o’sha paytda mavjud bo’lgan diniy-siyosiy tashkilot – xurufiytlarga yaqin turar edi. U hatto shariat qonun-qoidalariga qarshi she’rlar yozdi, insonning aql-idrokini ulug’ladi. U “Inson o’z aqli tufayli xudolik darajasiga ko’tarilishi mumkin”, degan g’oyani olg’a surdi.

XIV-XV asrlarda Ozarboyjon tilidagi adabiyotning shakllanish va taraqqiyot davri bo’ldi. Imoniddan Nasimiy, Ahmad Burxoniddin singari shoirlar o’z asarlari bilan Ozarboyjon adabiyotining shuhratni dunyoga taratdi.

Ma’lumki, bu davrda Xurufiylik oqimi mavjud bo’lib, bu o’ziga xos tasavvufning bir yo’nalishi edi. Nasimiy ana shu xurufiylik oqimining yirik vakili sifatida erk va ozodlik haqida asarlar yaratgan. Shu asarlari uchun u hukmdorlar tomonidan dahshatli jazoga duchor bo’lib o’ldiriladi.

Ozarboyjon adabiyotining o’rta asrdagi taraqqiyotiga Shoh Ismoilning ham katta hissasi bor. U Ozarboyjon xalqi tarixida katta burilish yasagan davlat arbobi bo’lib hisoblanadi. U tarqab ketgan Ozarboyjon davlatini birlashtirdi. Ozarboyjon tilida davlat ishlari olib borish uchun farmon chiqardi. O’z davlatining poytaxti qilib Tabrizni tikladi. Bu davrda Tabriz Sharqda madaniyat, ilm-fan markaziga aylandi. Ozarboyjon xalqining milliy o’zligini anglash ana shu shoh Ismoil hukmronligi davriga to’g’ri keladi. Mash-

hur musavvir Komoliddin Behzod ham Shoh Ismoil rahnamoligida bir necha yil ijod qildi. Bu shoh «Xaton» taxallusi bilan she'rlar yozardi. Uning ko'pgina intim mavzudagi lirik she'rlari va dostonlari bizgacha yetib kelgan. U she'rlarida mardlik, jasorat, vatanparvarlik kabi mavzularni kuyladi. Uning «Nasihatnoma» kitobi o'sha davr Ozarboyjon didaktik poeziyasining eng go'zal namunasi edi. Shoirning yana «Dahnoma» nomli dostoni ham mashhurdir. Bu kitoblar sodda, xalq so'zlashuv uslubiga yaqin, shu bilan birga toza va shirali tilda ijod qilingan edi.

Vidodiy bilan Voqif ijodi. XVI-XVII asrlarda Ozarbayjonda turk sultonlari hukmronlik qildi. Bu davr ozarbayjon adabiyotida ijtimoiy voqealarga munosabatning kuchayganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, Vidodiy bilan Voqif kabi shoirlar ijodida bu holat ko'proq seziladi. Voqelikni haqqoniy aks ettirish, xalq orzu – umidlariga yaqinlik hamda she'rni nihoyatda sodda va xalqchil uslubda yozish, bu ikki shoir ijodining fazilatlaridan biri edi.

Vidodiy hayotda juda qiynalib yashadi, u mavjud siyosiy tuzum bilan kelisholmadi. Shuning uchun uning asarlarida hasrat va nadomat motivlari yetakchi o'rinda turadi. Shoirning “Turnalar”, “Yig'laysan” kabi asarlari va Voqifga yuborgan she'riy maktublarida bu ayniqsa ko'zga yaqqol tashlanadi.

Mehnatkash oilada tug'ilib voyaga yetgan, o'z aql – idroki bilan vazirlik darajasiga ko'tarilgan Mullo Panoh o'g'li Voqif ijodida esa asosan hayotbaxsh ruh hukmron edi. Shoir hayot go'zalligini madh etib, inson shu dunyoda ham baxtli yashash mumkin deb, o'sha davrdagi tushkinlik kayfiyatidagi she'riyatga qarshi bordi.

Mullo Panoh Voqif Ozarbayjonning Qozoq rayonidagi Saloqli qishlog'ida tug'ilgan. Yoshligida o'z davrining

mashhur olimlaridan dars olgan. Keyinchalik uning oilasi Shusha shahriga ko'chib borgan. Voqif bu yerda o'qituvchilik qilgan, tez orada uning mashhur shoir bilimdon va donishmand kishi ekanligi Shusha xoni Ibrohimbekka yetadi. Uni saroyga ishga taklif qiladi. Shoir Ibrohimbek saltanatida bosh vazir darajasigacha ishlashga muvaffaq bo'ladi. Tarixiy voqialar va urushlar tufayli Ibrohimbek Shushani tashlab ketadi. Uning o'rnini egallagan amakivachchasi Muhammadbek Javonshir Voqifni o'g'li Aliog'a bilan birga dorga osib qatl etadi.

Voqif Ozarbayjon adabiyotida romantik poeziyadan realistik poeziyaga o'tgan birinchi ijodkordir. Uning she'rlarining ko'pchiligi sodda, xalq ruhiga yaqin barmaq vaznida yozildi. Ular mazmun jihatidan ham xalq qo'shiqlariga yaqin turadi. U oddiy mehnatkash xalqning og'ir ahvoli haqida yozdi. Voholanki, bu davr ozarbayjon shoirlarining ko'pchiligi ishq – muhabbat temasida asarlar yozar edi. Voqif esa ana shu qotibqolgan an'ana qobig'idan birinchi bo'lib chiqqan shoirlardandir.

Ko'rinib turibdiki, shoir mehnatkash xalqning og'ir ahvolini tasvirlab, o'zini ham ular bilan bir qatorda hisoblayapti. Shoirning “Boq”, “Ko'rmadim” nomli she'rlarida ham adolatsiz zamondan shikoyat motivlari ko'zga tashlanib turadi. Voqif g'azallarida asosan Sharq g'azalchilik an'anasi davom ettirilgan. Ishq – muhabbat mavzuidagi g'azallar asosiy o'rinni egallaydi. Shoir bu g'azallarida dunyoviy ishqni ko'proq kuylaydi.

Seviklim, bu nazokatda gulu ra'nodan ortiqsan
Sanobar, sarvi shamshod, to'biyi zebodan ortiqsan.
Qoshing toqin qo'yib, mehrobga men qilmadim sajda
Ki sen yuz martaba ul ka'bayi ulyodan ortiqsan
Menam Voqifmanu – Farhod ila Majnundan a'loman,
Agar sensan - o'shal Shirin ila Laylodan ortiqsan.

Shoirning ushbu she'ri ham klassik traditsion janrda yozilgan. Unda qofiya, radif va vaznlar ma'lum tartib – qoidalarga rioya qilingan. Lekin g'azalda ma'shuqa sifatleri hatto Ka'badan yuz marta ortiqsan deb tavsiflanyapti. Bu o'sha davrda katta jasorat edi.

Ozarbayjon realistik adabiyotining shakllanishi. Husayn Jovid (1882-1945) XX asr Ozarboyjon adabiyotining yorqin siymolaridan biridir. U Naxchevan shahrida tug'ildi. Dastlab Tabrizda madrasada o'qidi. Keyin Stambul universitetida adabiyot bo'limini tamomladi. Naxchevan, Ganja, Tiflisda o'qituvchilik qildi. 1915 yildan Boku shahrida yashadi. 1926 yilda sog'ligi yomonlashgani tufayli davolanish uchun Germaniyaga boradi va bu yerda bir qancha vaqt yashaydi. Stalin qatag'oni yillarida yozuvchiga «millatchi» deb ayb qo'yiladi. 1937 yil qamoqqa olinadi va 1945 yil ana shu qamoqxonada vafot etadi.

Husayn Jovid dramaturgiya janrida muvaffaqiyatli ijod etdi. Uning «Knyaz», Payg'ambar». «Shayx San'on», «Xayyom». «O'pqqon», «Amir Temur», «Iblis» nomli dramatik asarlari butun dunyoga mashhur bo'lgan. «Amir Temur» dramasi o'zbek tiliga ham tarjima qilingan. Asarda Temurning Boyazid bilan olib borgan urushi hikoya qilingan. Bunda G'arbning ayyor diplomatiyasi ikki qondosh xalqni bir-biri bilan urishtirib qo'ygani hikoya qilingan. O'sha vaqtda Butun dunyoning katta qismi turk hukmdorlari qo'li ostida edi. Bu hukmdorlarning biri Turk sultoni Yeldirim Boyazid, ikkinchisi Amir Temur edi. Asarda ana shular o'rtasidagi jang va uning oqibatlari haqida fikr yuritiladi.

Samad Vurg'un Ozarbayjonning Qozoq rayonida tug'ilgan. Yusuf Samad o'g'li Vekilov (Vurg'un-adabiy taxallusi "oshiq" degan ma'noni bildiradi) Boku va Moskva oliy o'quv yurtlarida o'qigan. Shu yillardan boshlab uning

“Shoirlik qasami”, “Fonar”, “Ko’ngil daftari”, “Tong qo’shig’i” kabi to’plamlari nashr qilindi. S.Vurg’un XX asr ozarbayjon adabiyotining klassik shoiri edi. Afsuski, uning ko’pgina asarlari kommunistik mafkura ta’sirida yozilgan. Lekin shoir shunday asarlarida ham yuksak badiiy mahorat cho’qqisiga ko’tarildi. U bir qancha poemalar yozdi. Shoirning bu dostonlarida ozarbayjon klassik dostonlari an’analari bilan G’arbiy Yevropa adabiyoti an’analari uyg’unlashibketgan. “Yigirma oltilar”, “Kolxozchi xotin Basti haqida qissa”, “Mo’g’on”, “Zanjining orzulari” kabi dostonlari o’z davrida juda mashhur bo’lgan.

Samad Vurg’un iste’dodli dramaturg sifatida ham barakali ijod qildi. Uning tarixiy mavzudagi “Voqif” tragediyasi ayniqsa mahorat bilan yozilgan. Bu asar Uyg’un bilan I.Sultonning “Alisher Navoiy” nomli dramasi o’xshashdir. Shoir taqdiri, ijodi bu asarda xalq taqdiri bilan bog’liq tarzda tasvirlangan. Yozuvchining “Farhod va Shirin” dramasi Nizomiy “Xamsa”sidagi shu nomli doston asosida yozilgan bo’lsa, “Xonlar” dramasi esa zamonaviy mavzuda yozilgan. Xonlar Bokudagi ishchilar sinfining yirik vakili sifatida tasvirlangan.

Anor 1938 yilda mashhur shoir Rasul Rizoning oilasida tug’ilgan. Onasi Nigor Rafibeyli ham mashhur shoira edi. Anor keyingi yillar Ozarboyjon adabiyotining yirik vakili sifatida ko’plab baquvvat asarlar ijod qilmoqda. Uning «Besh qavatli uyning oltinchi qavati» nomli asarida hozirgi zamondoshlarimizning ruhiy dunyosi katta mahorat bilan chizib burilgan. Asarda Zuar bosh qahramon. U Taxmina ismli ayolni jonidan ham ortiq yaxshi ko’radi. Taxmina ham Zuarni sevadi. Shuning uchun u oilasini buzib, Zuar bilan yashaydi. Lekin hayotning turli zarbalari, ya’ni Zuardagi asossiz rashklar natijasida ular ajralishadi.

Zuarni otasi qo'shni qiz Farangizga uylantiradi. Ana shundan keyin jurnalist bo'lib ishlab yurgan Taxmina vafot etadi. Zuar Taxminaning o'limiga hech ishonmaydi, baribir bir kuni uni uchrataman deb o'ylab yuradi. Bir kuni ko'chada Taxminani ko'radi, u esa Zuardan qochib trolleybusga chiqadi. Uning orqasidan yugurib ketgan Zuarga Taxmina trolleybus oynasidan avvalgidek qo'l siltaydi. Zuar trolleybusni kuzatib boraveradi, u qiz esa trolleybusdan tushib besh qavatli uyga kiradi. Uning orqasidan borgan Zuar qizning besh qavatli uyning oltinchi qavatiga chiqib ko'zdan g'oyib bo'lganini ko'radi. Liftda esa oltinchi qavatning tugmachasi ham yo'q edi. Bu bilan yozuvchi Tahminaning ruhi osmonga chiqib ketdi demoqchi bo'ladi. Asarda katta falsafiy fikrlar berilgan. «Dantening yubileyi» nomli qissada esa hozirgi davrning dolzarb muammolariga munosabat bildiriladi. Asarda talantli aktyor Fayzullaning savodsiz, madaniyatsiz va xudbin rejissor Siyovush tomonidan tahqirlanishi hikoya qilinadi. Bu bilan adib dono, bilimdon kishilar bugungi kunda ham boshi kulfatdan chiqmayotganligini aytmoqchi bo'lgan. Fayzulla oq ko'ngil sodda, o'z kasbini nihoyatda sevadi, qancha qiyinchilik bo'lsa chidaydi. U hatto o'zi ishlayotgan teatrga ham kassadan bilet sotib olib kiradi. Bir kuni xotinini ham teatrga taklif qiladi. Lekin unga teatrdan bilet bermaydi. Shunda Siyovushning yugurdaklaridan biri Majid uni axmoq qilib, bundan bir hafta oldin o'tib ketgan Italyan shoiri Dantening 700 yillik yubileyiga berilgan taklifnomani beradi. Fayzulla xotini bilan u yerga borib aldanganini biladi. Shunda ham u Majidga qarshi gapirmaydi. Fayzullaning o'g'li Eldor ham talantli yoshlardan. Lekin o'z yurtida o'qishga kiraolmaydi, chunki o'qishga kirish ham pul bilan bo'ladi. Shuning uchun u Moskvaga borib o'qishini orzu qiladi. Uning sevgan qizi

Ra'no ham bu yigit kambag'alligi uchun boshqa badavlat yigitga turmushga chiqib ketadi.

Xullas, bu qissada Anor jamiyatdagi ildiz otib ketgan poraxo'rlik, tovlamachilik, oshna-og'aynigarchilik kabi illatlarni tanqid qilgan.

Dramaturgiya sohasida esa Maqsud Ibrohimbekovning "Qasos", Anorning "Shahar tobistoni", Baxtiyor Vahobzodaning "Yong'indan so'ng" kabi pyesalari katta shuhrat qozondi.

O'zbek va ozarbayjon adabiy aloqalari tarixi uzoq o'tmishdan boshlanadi. Keyingi yillarda bu aloqa yanada mustahkamlandi. Ozarbayjon adabiyotining ko'pgina asarlari o'zbek tiliga tarjima qilinmoqda.

Muammoli vaziyat:

1. "Qobus" so'zining ma'nosini izohlang. Ozarbayjonda ham qobusnomalar yaratilganmi?

2. "Inson o'z aqli tufayli xudolik darajasiga ko'tarilishi mumkin", (Nasimiy) degan g'oyani izohlang.

3. "Mahzanul asror" asari bilan bog'liq bo'lgan Qiziq Arislon voqeasi.

4. Shoh Ismoilning Ozarbayjon adabiyoti rivojidagi o'ziga xos o'rni.

5. Anorning «Besh qavatli uyning oltinchi qavati» asarini qanday izohlaysiz?

Talabalarga bu savollar yozdirib qo'yiladi. So'ng «Панж ганж» asari bo'yicha ma'lumot beriladi. Dars oxirida muammo yechimi so'raladi. Talabalar javob beradilar.

Savol va topshiriqlar

1. Navoiy va Ganjaviy “Xamsa”sini qiyosiy o‘rganish.
2. Naimiy va Nasimiyning xurufiylik oqimidagi o‘rni.
3. Fuzuliy ijodida Navoiy an’analarining o‘ziga xos talqini.
4. Vidodiy va Voqif ijodidagi noan’anaviylik.
5. Husayn Jovidning “Amir Temur”dramasida tarixiy haqiqat va badiiyat.

Адабиётлар

1. Ариф М. Азербейджанская литература. Москва. 1979 йил.
2. Маллаев Н. Низомий Ганжавий. Тошкент. 1966 йил. (“Ўзбек адабиёти тарихи” китобида)
3. Эркинов С, Қанихонов М., Н.Ганжавий. Т. 1992 й.
4. Фалаклар ёнди оҳимдан... “Жаҳон адабиёти” журнали. 1997 йил. 3-сон.
5. Т. Жалолов. Хамса талқинлари. Тошкент. 1961 йил.

QOZOQ ADABIYOTI TARIXI

Qozoq xalqi tarixi haqida. Qozoq xalqi boy madaniy merosga ega bo'lib, ayniqsa uning xalq og'zaki ijodi juda rivojlangan. Tarixda asosan charvachilik bilan shug'ullangan qozoqlarda yozma adabiyot nisbatan keyingi asrlarda paydo bo'ldi. Bu adabiyotning paydo bo'lishida, shakllanishida qozoq xalqi folklorining roli katta bo'ldi. Qozoq oqinlari kuylagan o'lanlar, dostonlar mavzusi rang-barang bo'lib, ularda xalqning tarixi, turmushi o'z aksini topgan. Qo'blandi botir, Ertarg'in va Qambar botir kabi xalq qahromonlarining sarguzashtlarini kuylovchi asarlar, tadbirkor va dono Aldarko'sa haqidagi latifalar, turli marosim qo'shiqlari, ertaklar qozoq folklorining asosini tashkil etadi.

Qo'blandi botir haqidagi dostonlarning ko'plab variantlari mavjud. Bu epos qozoq xalqining bebaho madaniy merosi hisoblanadi. Bu eposning variantlari Qrim-tatar va qoraqalpoq kabi turkiy xalqlar og'zaki ijodida ham uchraydi. Qo'blandi botir haqidagi dostonni V.V.Radlov, I.Oltinsarin, S.Sayfulin singari mashhur kishilar xalq oqinlaridan yozib olgan. Ana shulardan eng mukammal varianti Marabay Kulbayev va Merganbay degan oqinlardan yozib olingan variantlardir.

Xalq og'zaki ijodi namunalari. Qo'blandi botirning o'z yurtini chet ellik bosqinchilardan himoya qilishdagi jasoratlari kuylanadi. Hikoya qilinishicha, Qoraqipchoq urug' boshliqlaridan biri To'xtaboyning uzoq vaqtlar farzandi bo'lmaydi. U Xudodan farzand so'rab iltijo qilgandan keyin, uning Onalik degan xotini bir o'g'il va bir qiz tug'adi. O'g'liga Qo'blandi, qiziga Qaldirg'och deb ism qo'yadi.

Qo'blandi botir yoshligidan baquvvat bo'lib o'sadi. Olti

yoshida u katta qahramonliklar ko'rsatib, qizilboshlarning zo'r paxlovonini yengadi. U o'n ikkita xonning o'g'illari ustidan g'olib keladi. Qizil boshlar podshohi Ko'ktimxonning Ko'rtka nomli go'zal qizini musobaqada yutib chiqib unga uylanadi. Ko'rtka juda aqlli ayol bo'lib, Qo'blandi botir doimo u bilan maslahatlashib ish qiladi. Ko'rtka Qo'blandiga ot tanlaganda yilqidagi bug'oz biyani ol deb maslahat beradi. Keyin undan tug'ilgan taychoq Qo'blandi botirning mashhur oti Toyburil bo'lib yetishadi.

Qizilboshlar xoni xujum qilib, ko'p vayronagarchiliklar keltiradi. Qozoqlarning Qirli va Sirli degan shaharlarini bosib olib, xalqini qul kilib olib ketadi. Ana shu xalqni ozod qilishda Qo'blandi botir ajoyib qahramonliklar ko'rsatadi. U Qoraman, Oqko'zi, Qorako'zi, Qo'shdavlat kabi botirlar bilan birgalikda qizilboshlarni yengadi, xalqni ozod qiladi.

Qo'blandi botir Qoraman botir taklifi bilan qalmoqlar xoni Ko'biktiga qarshi jang qiladi. Lekin bu jangda qalmoqlar hiyla ishlatib Ko'blandi va Qoramanni asirga oladi. Ularni choxga tashlaydi. Ko'biktixonning qizi Qorlig'a Qo'blandi botirni sevib qoladi va ularga zindondan qochib ketishiga yordam beradi. O'zi ham bular bilan birga qochadi. Chunki bu qizning onasi asli musulmon bo'lib, yoshligida qalmoq xoni olib qochib ketgan bo'ladi. U o'layotgan paytda qiziga albatta musulmon yigitiga turmushga chiqishini vasiyat qilgan edi. Bularga Kubiktixon yetib oladi. Ko'blandi Qarlig'a yordami bilan Ko'biktixonni o'ldiradi. Dostonning ayrim variantlarida Ko'blandi choxda yetti yil yotdi deyilsa, ba'zilarida esa o'n olti yil deyiladi. Ko'blandi botir choxda yotgan payt qalmoqlar xoni o'z o'g'li Birshimboyni qozoqlarga dushman bo'lgan Alshagirxonga yuboradi. Bular ikkalasi birlashib, himoyasiz qolgan Qo'blandi botir urug'ini bosib

oladi. Keyin Ko'blandi botir Alshagirxonni yengib, yurtini ozod qiladi. Ko'blandi botirning xotini Ko'rtka o'g'illi bo'ladi. Unga Begimboy deb ism qo'yadi. Bu ham otasidek mashhur qahramon bo'lib yetishadi, o'z urug'ini xalqini dushmanlardan himoya qilishda katta jasoratlar ko'rsatadi. Eposda diniy rivoyatlarga ham katta e'tibor berilgan. Ko'blandi botirni doimo Qirq chiltanlar qo'llab yuradi. Uning boshida bir oq bulut doimo soya solib yuradi. U ba'zan xudoni unutgan paytlar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Qolmoq xoniga asirga tushishda ham xuddi shunday bo'lgan edi. Shunga qarab, bu epos qozoqlar musulmonlikni qabul qilgandan keyin to'qilgan bo'lishi mumkin. Yoki bu diniy rivoyatlarni keyingi davr baxshilari qo'shgan bo'lishi ham mumkin. Eposdagi ko'plab voqealar bizga o'zbek dostoni «Alpomish»ni eslatadi. Bu esa bu ikki xalqning qadimgi ildizlari bir joyga borib taqalishidan dalolat beradi.

«Er Targ'in» eposini esa taniqli olim N.Ilminskiy Marabay baxshi tilidan 1862 yilda yozib olgan. Eposda hikoya qilinishicha qadim zamonda qirg'iz urug'idan bo'lgan Targ'in botir o'z qabiladoshlaridan birini o'ldirib, Qrim xoni Oqchxonning yurtiga qochib ketadi va uning xizmatiga kiradi. Xon o'z dushmanlari Olalay va Bulalay xonlarga qarshi jang qiladi. Bu jangda Targ'in botirning ko'rsatgan katta qahramonliklari tufayli Oqchaxon g'olib keladi. Shundan keyin xon qizi Oqyunus Targ'in botirni sevib qoladi. Lekin otasi qizini xon urug'idan bo'lmagani uchun unga berishga rozi bo'lmaydi. Keyin Targ'in Oqyunus bilan qochib ketadi. Xon ularni kim quvib yetsa, qizni o'sha oladi deb aytadi. Ko'p yigitlar ularga yetib olishga harakat qiladi. Lekin yo'lda ularning barchasi qaytib ketadi, chunki Targ'inni ular hurmat qilar edi. Faqat bir keksa botir jangchi Qartixo'ja ularga yetib oladi.

Qoidaga ko'ra birinchi o'qni yetib olgan odam otish kerak. Keksa jangchi ataylab Targ'in botirga o'qni tegdirmay otadi. Buni sezgan botir xon qizini tashlab, yolg'iz ketishga rozi bo'ladi. Lekin keksa jangchi bilan Oqyunus bir-biri bilan o'lan aytishadi. Bunda Oqyunus yutib chiqadi. Keyin Qartixo'ja bu ikki yoshga omad tilab, o'z yurtiga qaytib ketadi. Keyin Targ'in botir Xonzodaxonning xizmatiga kirib, ularning qalmiq bosqinchilaridan himoya qiladi. U daraxtdan yiqilib o'mirtqasi chiqib ketadi. Uzoq vaqtlar kasal bo'lib yotadi. Ana shu kasallik paytida uning do'st-dushmani bilinadi. Xalqning shunday botiridan hech kim xabar olmay qo'yadi. U achchiqlanib joyidan keskin harakat bilan turadi, ana shunda chiqib ketgan o'mirtqa suyaklari o'z joyiga tushadi. U yana qahramonliklar ko'rsatadi. Ikki o'g'illi bo'ladi. Kichik o'g'li besh viloyatning xoni bo'ladi. U Oqyunus bilan tinch-totuv uzoq yillar yashab dunyodan o'tadi. Eposda qozoq xalqining etnografiyasiga oid ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Xalq qo'shiqlari, maqollarari ko'plab qo'llangan.

Er-Targ'in botir haqida Qrim xalq og'zaki ijodida ham ko'p rivoyatlar bor. Ularning birida Targ'in Mamayxonning yaqin do'sti bo'lgani. Botirak degan polvon bilan jang qilib yarador bo'lgani, keyin Mamayxon Botirakni o'ldirib uning boshini yorug' dunyoda oxirgi nafasini olayotgan do'sti Targ'inning oyog'i ostiga tashlagani, shundan keyin Er-Targ'in bu dunyodan rozi bo'lib ko'z yumgani hikoya qilinadi.

Tarixdan ma'lumki, qozoq xalqi bilan kalmiqlar o'rtasida ko'p janglar bo'lgan. Ko'chmanchi charvodor bo'lib, tarqoq yashagan qozoq ovullariga kalmiqlar doimo bosqinchilik yurishlari qilib turgan. Qozoqlar birlashib, ularga qarshi jang qilishga o'sha paytdagi tarixiy muhit

imkoniyat bermagan. Shuning uchun qozoq folklorida ana shu doimo xavf solib turgan dushmanga nisbatan afsonaviy botirlar obrazi ko'plab uchraydi. Xalq o'zini himoya qiladigan shunday botirlarni orzu qiladi. Er Targ'in eposida ham ana shu g'oya yetakchilik qiladi.

«Qambar-botir» dostoni ham qozoq folklorida keng tarqalgan asarlardan biri. 1898 yilda «To'qson uyli tobir» nomi bilan Qozonda bosilib chiqqan. Mukammal variantlaridan biri ma'rifatparvar A.Divayev tomonidan 1922 yilda Toshkentda nashr etilgan.

Dostonda hikoya qilinishicha, No'g'ayli urug'idan bo'lgan Azimboy degan kishining olti o'g'li va Nozim nomli bir qizi bo'ladi. Azimboy ana shu qizi kimni yaxshi ko'rsa, o'shanga beraman deb no'g'ayli urug'i va o'zbeklarning o'n ikki urug'idan mashhur kishilarni mehmonga chaqiradi. Lekin chaqirilganlarning birortasi Nozimga yoqmaydi. Qiz bir vaqtlar ovda asrlonni o'ldirgan Qambar-botirni yaxshi ko'radi. Lekin Qambar-botirni Azimboy chaqirmagan edi. Bir kuni qizning ovulidan o'tayotgan Qambarni Nozim ko'rib, uni o'z o'toviga taklif qiladi. Lekin Qambar xalq ko'rsa uyat bo'ladi deb, qizning taklifini rad etadi. Buni sezib qolgan qizning akalari Kambar-botirni o'ldirmoqchi bo'ladi. Lekin qizning kichkina akasi Olchi O'roz ularni bu yo'ldan qaytaradi. Nozimning go'zalligini eshitgan Qalmoq xoni Maxtumxon Qulmambet degan kishini qizga sovchi qilib yuboradi.

Olchi O'roz bundan achchiqlanib, sovchining quloq, burnini kesib qaytaradi. Bundan Maxtumxon nihoyatda achchiqlanib butun No'g'ayli urug'ini kirib tashlamoqchi bo'ladi. Bundan xabar topgan Azimboy Qambarni yordamga chaqiradi. Qambar botir Qolmoq xoni Maxtumxon bilan yaklama – yakka jang qilib, uni o'ldiradi. Keyin qolmoqlar no'g'ayli urug'iga urush e'lon qiladi. Bu

urushda Kambar botir, Olchi O'roz va qozoqlar tarafga o'tgan Qulmambet qolmoqlarga qarshi kurashda katta jasoratlar ko'rsatadi. Dushmanning ko'pi o'lib, qolganlari qochib ketadi. Kambar botir Nozimga uylanib, uni o'z yurtiga olib ketadi. Eposning qisqacha mazmuni shundan iborat.

Asarda to'qson uyli urug'ini himoya qilib, ularni tinch-osoyishta hayot kechirish uchun dushmanlarga qarshi kurashgan Kambar-botir obrazi juda yorqin aks ettirilgan. Boshqa dostonlardagi kabi bu dostonda ham xalq o'z orzu-umidlarini mard, jasur yigitlar obrazi orqali ko'rsatadi. Chunki bu asarda qaysi xalqning yigitlari mard, jasur, aqlli bo'lsa, uni hech qanday dushman zabt etomaydi, el-yurt tinch, osoyishta va baxtli yashaydi degan g'oya hukmron. Asrlar davomida qolmoqlar zulmidan ezilib kelgan qozoq xalqi o'z og'zaki ijodida Kambar-botir singari mard, jasur yigitlarning tug'ilib, xalqni ozod qilishni orzu qilib kelgan.

Qozoq folkloridagi «Alpomish» dostonida ham xuddi ana shu mavzu yetakchilik qiladi. Alpomish ham o'z xalqini dushmandan himoya qiladi. O'tda yonmas, qilich o'tmas, suvda cho'kmas kabi botirlar haqida xalq orzu qilgan Alpomish siymosidagi qahramon ana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan. Alpomish ko'ng'irotdan, u Boysunda voyaga yetgan, otasi Boyburi, sevgilisi SHekti urug'idan bo'lgan Sariboyning qizi Gulbarchin. Dostonning o'zbekcha variantida esa Boybo'ri va Boysarilar aka-ukalardir. Qozoq xalqidagi urf-odatga binoan esa bir urug'ning yigiti shu urug'ning qiziga uylanmaydi. Shuning uchun Alpomishning sevgilisi boshqa urug'dan qilib berilgan bo'lishi kerak.

«Alpomish» eposining tadqiqodchilaridan biri V.Jirmunskiy bu asarning paydo bo'lish davrida hali

turkiy xalqlar millatlarga ajralmagan edi deb ta'kidlaydi. Haqiqatan ham, «Alpomish» eposi eng qadimgi epos. O'zbekistonda uning ming yillik yubileyining nishonlanishi ham shundan dalolat beradi. Bizningcha bu eposning «yoshi» bundan ham uzoqroq bo'lishi kerak.

Alpomish yovuz kuchlarga qarshi kurashuvchi qahramon sifatida tasvirlangan. Negaki, u o'z urug'idan bo'lgan zolim Ulttonni, Qalmoq xalqini ham ezib yotgan Toychaxonni o'ldirib, shu xalqlarga tinch-osoysishta hayot kechirishga imkoniyat yaratadi, qalmoq polvonlari bilan jang qiladi. Lekin ularning ichida mard, jasur Qorajonni o'ziga qiyomatlik do'st qilib oladi. Shuning uchun Alpomishni qalmoqlarga qarshi kurashdi, degan fikr bir yoqlamali. Alpomish yovuz kuchlarga qarshi kurashgan qahramon obrazi sifatida mashhurdir.

Qozoq xalqining «Qo'zi-ko'rpesh va Boyan suluv» nomli eposini dastlab V.V.Radlov to'liq yozib olgan va uni 1870 yilda nashr etgan. Keyinchalik ham bu asarning tanqidiy teksti M.Avezov va S.Muqanov singari adiblar tomonidan atroflicha tahlil qilinib, bir necha marta nashr etilgan. 1939 yili talantli yozuvchi G'.Musrepov ushbu doston mazmuni asosida to'rt pardalik drama yozdi. Bu asar asosida kino ham suratga olingan. Asar bir necha chet tillariga ham tarjima qilingan.

«Qo'zi ko'rpesh va Boyan suluv» dostonida Qo'zi va Boyan o'rtasidagi muhabbat kuylanadi. Qizning otasi Qoraboy yetim va kambag'al yigit Qo'ziga qizini bermaydi. U o'z qavmi bilan boshqa tomonlarga ko'chib ketadi. Qoraboy o'ta ketgan xasis, shafqatsiz bo'lib, faqat o'z qo'ylari va yilqilarining sonini ko'paytirishni o'ylaydi. Hatto o'z farzandining taqdirini ham shu mollarga bog'laydi. Uning mirzolaridan biri Qodar ham o'ta ketgan razil, sotqin kimsa. Qoraboy Boyan suluvni Qodarga bermoqchi

bo'ladi. Lekin qiz bunga turmushga chiqishga rozi emas. Shundan keyin u qizni izlab kelgan Qo'zi ko'rpeshni halol kurashda yenga olishiga ko'zi yetmagach, uxlab yotgan joyida uni otib o'ldiradi. Keyin Boyan suluv ham o'ladi. Qodarni quduqqa tashlab o'ldirtiradi. Asar oxirida bosh qahramonlar fojiali halok bo'ladi. Qo'zi ko'rpesh va Boyan suluvlarning qabridan qizil gullar o'sib chiqadi. Ularning o'rtasidan qora tikan o'sib chiqadi. Xalq buni Qodarning yovuz ruxi deb ataydi. Bu asar syujeti qandaydir tarafi bilan «Toxir va Zuxro» xaqidagi o'zbek dostonidagi voqialarga o'xshab ketadi.

Bu asar qozoq xalq og'zaki ijodida juda mashhur bo'lgan liro-epik doston bo'lib, shu asar asosida muzikali dramalar yaratilgan. Qo'zi-ko'rpesh va Boyan suluvlarning samimiy, pokiza muhabbati asrlar davomida o'quvchilarga ibrat bo'lib kelmoqda.

«Qiz Jibek» dostoni ham liro-epik dostonlardan bo'lib, xalq orasida ancha mashhurdir. Bu asarda ikki yoshning o'rtasidagi chin muhabbatga o'sha davrdagi ko'pgina yaramas urf-odatlarining to'siq bo'lganligi tasvirlangan. Go'zal va oqila qiz Jibek To'lagan degan yigitni sevadi. Lekin yigitning otasi Bozorboy bular o'rtasidagi muhabbatga to'siq bo'ladi. To'lagan otasining qarshiligiga qaramay qizni izlab, uning yurtiga ketadi. Yo'lda esa uni Bekejon boshliq o'g'rilar orqasidan otib o'ldiradilar. Bekejon ham Jibekni olmoqchi bo'lib sovchi qo'ydirgan va rad javobini olgan edi. Qolmoq xoni Qo'ren Jibekni zo'rlik bilan o'ziga xotin qilmoqchi bo'lib, uning yurtiga qo'shin tortib keladi. Lekin tadbirkor va oqila qiz Jibek aytishuvda Qo'renni yengadi. Bir hiyla bilan uning uchqur otini olib, sevgilisining yurtiga qochib ketadi, chunki To'lagan agar men seni baxtli qilolmay o'lib ketsam, ukam Sonsizboyga tegasan deb vasiyat qilgan edi. Musulmon

bo'lmagan qalmoq xoni, Qo'ringa xotin bo'lishdan ko'ra, qiz ana shu vasiyatni bajarishni afzal ko'radi.

Ko'pgina dostonlarda sevgilisi vafotidan keyin qizlar o'zlarini o'ldiradilar. Bu asarda esa oqila qiz Jibek ana shu an'anaga qarshi borib sevgan yigiti vasiyatini bajarishga ahd qiladi. Haqiqatan ham, hayotda bu ko'p uchraydigan hodisa. Ko'pchilik turkiy xalqlardagi, jumladan, qozoqlardagi urf-odatlariga ko'ra ham akasining bevasini ukasiga qaratishlar ko'p bo'lgan. O'sha tarixiy sharoit shuni taqozo etgan. Bu asar finalining ham shunday yakunlanishi uning hayotiyligini ta'minlagan.

Qozoq xalq og'zaki ijodida tarixiy dostonlar ham anchagina uchraydi. Yozma adabiyotning nisbatan keyinroq shakllanishi ham tarixiy dostonlarning ko'plab yaratilishiga sabab bo'lgan. Qozoq xalqining chet el bosqinchilariga va o'zining zolim xonlariga qarshi olib borgan kurashi bu dostonlarning asosiy syujetini tashkil etadi. Ana shunday dostonlardan biri «Beket haqidagi afsonadir». Beket haqidagi rivoyat XIX asrga taalluqli. Beket tarixiy shaxs bo'lib 1822 yilda tug'ilgan.

Ma'lumki, Isotay va Maxambet qo'zg'olonlari bostirilgach, xalqning bosqinchi ruslarga nafrati yanada kuchayib bordi. 1852-53 yillarda Yeset va Beket boshchiligida zulmga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. 400 jangchiga ega bo'lgan Beket jangda o'zlaridan ancha ko'p bo'lgan sulton Aristinni yengadi va sultonning o'zini o'ldiradi. Keyin sulton Boymag'ambet isyonchilar bilan sulh tuzishni bahona qilib hiyla ishlatadi. Sulx tuzish uchun kelgan Beket va Ernazarni tutibolib Sibirga surgun qiladi. Yeset isyonni davom ettiradi, lekin ko'p o'tmay oq podsho tomonidan gunohi o'tilishi sharti bilan kurashni to'xtadi. Ana shu xalq qo'zg'oloni 1858 yilgacha davom etdi. Isyonchilar boshliqlari haqida qo'shiqlar, dostonlar

to'qilgan. Bizgacha «Botir Beket haqida qo'shiq» degan doston yetib kelgan. Bunda Beketning jangi maydonida qanday jasoratlar, qahramonliklar ko'rsatgan, o'z qo'li bilan dushman jangchilarining boshlig'i Aristinni o'ldirgani yuqori pardalarda kuylangan.

«Isotay va Maxambet» dostonida, qozoq xalqining 1836 yilda zulmga qarshi qo'zg'oloni haqida hikoya qilingan. Doston muallifi Ig'ilman Shorekov isyonchilarning boshliqlari Isatay va Maxambetning jasoratlari bilan birga, yana ko'plab xalq qahramonlarining obrazlarini ham tasvirlagan. Masalan, Jangirxon isyonni bostirish uchun Qorovulxo'ja Bobojon o'g'li degan qo'mondoniga topshiradi. U ko'p kuch to'plab isyonchilardan Tani botir va Qoldiboy botirni asirga oladi. Qoldiboy isyonchilar boshlig'i Isatoy yashiringan joyni qancha qiynoqqa solsada, aytmaydi va dushmanni xuddi qadimgi «Shiroq» afsonasidagidek aldab, boshqa tomonga olib boradi. Bular haqiqatda bo'lib o'tgan tarixiy voqealar bo'lib, Chor Rossiyasi arxivlari hujjatlari ham buni tasdiqlaydi.

Oqin bu qo'zg'olonning asosiy sababini xalqning mol boqadigan yaylovlarning bir tomondan ruslar bosib olganini, qolganini esa o'zlarining xonlari, sultonlari egallab olgani va xalqning boshiga ko'plab og'ir soliqlar solinganida deb ko'rsatadi. U Jangirxonning mamlakatni o'ta ayyorlik bilan boshqarayotganini misollar bilan ko'rsatadi.

Jangirxon bobosi Abulxayrxondan qolgan vasiyatga binoan davlatni boshqarishda juda ulkan kuch bo'lgan yolg'ondan foydalandi. Uning «yana xalqqa turli va'dalar berib, miyasini chalg'itibtur. Ulardan nafratlansang ham, lekin o'zingni juda mehribon qilib ko'rsatishga harakat qil. Natijada ular seni mehribon yurtboshi, otamiz deb atasin. Iloji boricha ularning orasiga dushmanlik urug'ini

sep, ular bir-birini ko'rolmay urush-janjali qilib tursun. Sen esa ulardan ustalik bilan foydalan. Sen hech vaqt xalqni birlashtirma, ularni turli tomonga tarqatib yubor, ular faqat oilasini boqishni o'ylasin. Agar ular birlashib, senga qarshi kurashsa tamom bo'ldim deyaver, uni to'xtatadigan hech qanday kuch yo'q. Boshqa sultonlardan ham yordam olganingda buni bajarolmaysan. Bunday paytda ko'ch-qo'raningni olib boshqa davlatga qochib ketishingga to'g'ri keladi», degan nasihatlarini eslaydi.

Tengsiz janglarning birida qo'zg'olonchilar boshlig'i Isatay vafot etadi. Shundan keyin uning safdoshlari turli tomonlarga tarqalib ketadi. Isatoyning eng yaqin do'sti Maxambet botir esa Xivaga yaqin joyga kelib yashiradi.

Qozoq xalq og'zaki ijodida xalq oqinlari, jirovlari katta rol o'ynagan. Buxor Jirov, Nisanboy, Do'sxo'ja Maxambet O'temisov, Halilboy Mambetov singari mashhur oqinlar ko'plab asarlarini o'zlari ham ijod qilishgan. Masalan, Maxambet O'temisovning "Isatay Taymanov" dostonida xalq qo'zg'olonchilarining boshlig'i, ozodlik va mustaqillik uchun kurashda qahromanlarcha holok bo'lgan Taymanov obrazi tasvirlangan.

Qozoqlarda xalq baxshilarining bir-biri bilan aytishuvi musobaqalarga aylangan. Ana shu aytishuvlarda ularning talanti, mahorati aniqlanadi. Mashhur oqin Birjon Sol bilan oqinalardan Soraning aytishuvi yoki Suyunboy baxshi bilan Ko'nekeyning aytishuvlari xalq orasida keng tarqalgan. Bu aytishuvlar hech qanday tayyorgarliksiz, badiha tarzida o'tkazilar edi. Baxshilar qancha tez va qiziqarli qilib she'r to'qisa, o'shanga qarab baxolangan.

Hasan Qayg'u haqidagi rivoyatlar qoraqalpoq, no'g'ay, qirg'iz va qozoq kabi turkiy xalqlar folklorida ham uchraydi. Ularda tasvirlanishicha, bu oqin butun umrini xalq baxt-saodati uchun, uning tinchligi uchun

bag'ishlagan. U o'z el-yurtining kelajagi uchun doimo bezovta bo'lib qayg'urib yashagan. Shuning uchun ham uning nomiga «Qayg'u» laqabi ham qo'shib aytiladi. U o'zining Jelmoya tuyasi bilan yurtni kezib yuradi, qozoqlarga yaxshi yaylovlar izlab Xitoy, Kashg'ar, Qo'qon, Xiva, Buxoro, Eron kabi joylarda bo'ladi. Rossiyaning chegarasigacha bo'lgan joylardan el yurti uchun ma'qul joylar izlagan degan rivoyatlar bor. Uning yashagan davrini XV-XVI asrlar deb taxmin qilinadi. U birinchi qozoq oqinlaridan bo'lib, Hasan Jirov nomi bilan ham mashhur bo'lgan. Ma'lumki, jirovlar folklor bilan yozma adabiyot o'rtasida ko'prik vazifasini o'tagan. Ular qozoq yozma adabiyotining shakllanishiga juda katta hissa qo'shgan.

Hasan Qayg'u Jonibek xon davrida yashagan, u ayrim she'rlarida Jonibekka nasihat qilib, turkiy xalqlarni birlashtirib, inoq bo'lib yashasang, hech qanday dushman senga teginolmaydi deydi. Shoirning «Nega bilmaysan», «Qayli, qayli zomonlar», «Ey xon, men senga aytsam», «Xo'sh, omon bo'l, Jonibek, endi meni ko'rmaysan» kabi ko'shiqlari juda mashhur bo'lib, hozirgacha o'zining badiiy qimmatini yo'qotgani yo'q. XV-XVI asrlar qozoq xalqi tarixini biz Hasan Qayg'u va u bilan zamondosh bo'lgan jirovlarning asarlari orqali bilib olamiz.

XVIII asr qozoq xalqi tarixida katta o'zgarishlar bo'lib, uning xududiga bir tomondan jungarlar va xitoylar, ikkinchi tomondan ruslar bostirib keldi. Qozoq urug'lari-ning o'zaro urushlari ham xalqning tinkasini quritib yubordi. Bu davrda xon Ablay markazlashgan davlat qurishga harakat qildi. Rossiya asta-sekin qozoqlarning kattagina xududini bosibola boshladi. Ana shu voqealar qozoq okinlarining yetakchi mavzusiga aylandi. Mashhur oqin Buxor Qalkamonov ijodida ham ana shu o'zgarishlar o'z aksini topgan.

Buxor jirov Qalkamanov ((1693-1787) qozoqlarning Arg'in urug'idan bo'lib, Qalkaman botirning o'g'lidir. Buxor Jirov ham katta urug' boshliqlaridan biri bo'lib, Ablayxonning eng ishonchli biylaridan bo'lgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda xon Ablay doimo Buxor Jirovdan maslahat olib turgan. Bu oqin o'sha davrdagi davlat siyosatiga katta ta'sir ko'rsatgan. Masalan, u «Ablay» nomli she'rida xonni ruslarga qarshi katta jangga tayorlanayotganini qoralaydi. Bu jangda ko'p begunoh qonlar to'kiladi, yaxshisi ruslar bilan kelishish kerak degan taklif kiritadi. Xon Buxor jirovning gapiga kirib ruslar bilan tinchlik shartnomasini tuzadi.

Shu bilan birga, Buxor Jirov xalqni qanday qilib bo'ysindirish kerakligi haqida xonga maslahatlar beradi. Ablay tomonidan quvg'in qilingan Karey urug'iga murojaat qilib, xonning buyrug'ini so'zsiz bajarish kerak degan fikrlarni aytadi. Buxor Jirov she'rlarida ham, siyosiy faoliyatida ham qozoq xalqi urug'larini birlashtirishga harakat qilgan. Ablayxon boshchiligida markazlashgan, kuchli qozoq davlati qurish uchun Buxor Jirov «Istagim» she'rida xalqqa murojaat qiladi. 1723-1744 yillarda jungarlarning bostirib kelishi qozoq davlatining tarqalib ketish xavfini tug'dirdi. Ana shunday qaltis vaziyatda xon Ablay Buxor Jirov maslahati bilan juda to'g'ri siyosat olib borib, qozoq davlatchiligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi.

Shoirning «Qariliq haqida» she'rida inson hayoti haqida ko'pgina falsafiy fikrlar bayon etilgan. Yoshlik va keksalik, xayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik haqida hikmatli fikrlar yuritiladi. Buxor Jirovning ko'pgina asarlari bizgacha yetibkelmagan. Yetibkelgan ozgina she'rlaridan ma'lumki, u juda talantli, falsafiy shoir bo'lgan. Bu she'rlar badiiy tomondan ham yuksak darajada yaratilgan.

Qozoq demokratik adabiyoti. Maxambet O'timisov (1804-1846) qozoq xalqining talantli isyonkor shoirlaridan biridir. Ma'lumki, 1836-1937 yillarda qozoq xalqining juda katta qo'zg'olonlari bo'lib, xalq zulmga bosqinchilarga qarshi ko'tariladi. Ana shu qo'zg'olonga rahbarlikni Isatay Taymonov boshqargan. Mashhur oqin Maxambet O'timisov ana shu Isatoy botirning eng yaqin yordamchisi, safdoshi bo'lgan. Maxambetning she'rlarida ona-vatanga va xalqiga muhabbat birinchi o'rinda turadi. Shoirning «Nima yaxshiroq», «Bundan menga nima foyda», «Isyonga chorlov» kabi she'rlarida bu yaqqol ko'zga tashlanadi.

Uning ko'pgina she'rlari Isatoy Taymonovga bag'ishlangan bo'lib, bularda qo'zg'olonchilarning ko'rsatgan qahramonliklari va jasoratlari kuylangan. Ayniqsa Isatoy botirning el-yurt baxti uchun ko'rsatgan jonbozliklari ko'tarinki ruxda tasvirlangan. Bular shoirning «Isatay jangi», «Qahramon», «Lochinim», «Isatoy vasiyati», «Yomg'irli kun» kabi she'rlarida o'z aksini topgan. Qo'zg'olon bostirilgach, Maxambet biroz vaqt yashirib yuradi. Lekin u xoin va sotqinlar tomonidan o'ldiriladi. Shoir hammasi bo'lib 42 yil yashadi. Ana shu davrda u qozoq xalqi tarixida o'chmas qahramon bo'lib qoldi. Shoir haqida «Isatoy va Maxambet» nomli doston ham yaratilgan.

Bu davrda Sherniyaz oqin va Almajon Azamatova kabi shoirlar ham yashab o'tgan. Sherniyaz qozoq xalqining eng sevimli shoirlaridan biridir. U ham Isatay boshchiligidagi qo'zg'olonda qatnashgan. Isyon bostirilgach esa Maxambet shoir bilan birgalikda yashirib yurgan. Keyin o'zi Boymuhammad xonga borib gunohini kechirishni so'raydi. Xon Sherniyozni saroyiga ishga oladi. Xon uchun ana shunday, uni maqtaydigan oqin kerak edi. Sherniyaz

Isatoy haqida, Boymuhammadxon haqida qo'shiqlar, dostonlar to'qigan. Uning «Qozibiy va Alen to'raga», «Termalar», «Hayot haqida» she'rlari bizgacha yetib kelgan.

Almajon Azamatova qozoq ayollari ichidan chiqqan mashhur shoira bo'lib, uning «Yetim» degan dostoni bizga meros bo'lib qolgan. Bu dostonda qozoq xalqining XIX asrning birinchi yarmidagi og'ir hayoti, o'z baxti va haququqi uchun olib borgan kurashlari aks ettirilgan. Shoiraning bu dostoni avtobiografik asar bo'lib, asosan o'z boshidan o'tgan voqealar hikoya qilinadi.

XIX asrining ikkinchi yarmidagi qozoq adabiyotiga talantli shoirlar kirib keldi. Bu davr qozoq adabiyotida ikkita oqim ko'zga tashlanadi. Birinchisi, realistik ma'rifatparvarlik oqimi bo'lsa, ikkinchisi diniy-ma'rifiy yo'nalishdir.

Diniy – ma'rifiy oqim vakillari bo'lgan Shortanbay, Abubakir, Numon kabi shoirlar ijodida o'zlari yashayotgan davrdan, siyosiy tuzimdan norozilik motivlari ko'proq ko'zga tashlanadi. Ular qadimgi qozoq xalqi urf-odatlarini, an'analarning unutilib borayotganligidan bezovta bo'lib she'rlar yozdi. Zamondan norozilik, adolatsiz tuzumga nafrat, nadomat motivlari ular asarlarining yetakchi g'oyalari edi. Bu davrda Qozog'istonning barcha xududlari Rossiyaga qo'shib olindi. Qozoqlar yeriga ko'plab ruslar ko'chib keltirildi. 1868 yilda Rus imperiyasining Orenburg va G'arbiy Sibir guberniyalarining cho'l zonalarini mustahkamlash haqidagi maxsus formoni e'lon qilindi. Bu farmonga muvofiq butun qozoq yurtini boshqarish ruslar qo'liga o'tdi. Qozoqlarning xon va sultonlari davlatni boshqarish huquqidan amalda maxrum qilindi. Mamlakatda ruslashtirish siyosati olibborildi. Ana shu o'zgarishlar ko'pgina qozoq ziyolilarining tushkinlikka tushishiga sabab bo'ldi. Qadimgi feodal aristokratiyaning roli

pasayishi, yangi kapitalistik munosabatlarning shakllanishi bu davr qozoq adabiyotida o'z aksini topdi. Shuning uchun Abubakir shoir o'z she'rlarida mamlakatni past tabaqadan bo'lgan qullar va kofirlar boshqarmoqda. Bular yurtni vayronaga aylantiradi, chet elliklarga tolon-taroj qilish imkoniyatini ochib beradi. Chunki bularning qonida yurtni boshqarish qobiliyati yo'q, deb asarlar yozdi. Kishilarni qozoq milliy urf-odatlarini, Islom dinini qadrlashga, ularga rioya qilishga chaqirdi. Bu davr qozoq adabiyotidagi realistik ma'rifatparvarlik oqimi vakillari Ibray Oltinsarin, Abay Kunonboyev, Cho'qon Valixonovlar ijodida esa demokratik tamoyillar, yangiliklarni targ'ib qilish, Yevropa madaniyatiga xayrixoxlik seziladi.

Qozoq xalqining ana shu boy og'zaki ijodi, uning yozma adabiyotining shakllanishiga katta ta'sir qildi. Qozoq klassik adabiyotining asoschilari Cho'qon Valixanov, Ibray Oltinsarin, Abay Qo'nanboyevlar ijodi qozoq xalqi og'zaki ijodi bilan yozma adabiyotining o'rtasida ko'prik vazifasini o'tadi. Bu shoirlar bir tomondan, mashhur oqin bo'lgan, ikkinchi tomondan esa buyuk ma'rifatparvarlar edi. Ular demokratik yo'nalishdagi qozoq adabiyotining asoschilari edi. XIX asrning boshlarida qozoq cho'llarining bir qismining Rossiyaga qo'shib olinishi natijasida xalq hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Progressiv dunyoqarashdagi fikrlarga ega bo'lgan rus intelligentsiyasining ta'siri natijasida mahalliy qozoq ziyolilari ham shakllana boshladi.

Cho'qon Valixanov (Muhammad Xanafiy) (1835 – 1865) qozoq xonlaridan bo'lgan Ablayning avlodiga mansubdir, uning otasi Chingiz qozoq sultonlarining boshlig'i bo'lgan. Cho'qon Ko'kchatov viloyatining Qo'shmurin degan joyida tug'ilgan. Dastlab musulmoncha

maktabda, keyin 1847 yilda Omsk shahridagi kadetlar korpusiga o'qishga kiradi. 1853 yilda kadet korpusini muddatdan oldin muvaffaqiyatli bitirib, rus armiyasida ofitser bo'lib xizmat qiladi.

U tarix, geografiya, etnografiya fanlarini mustaqil ravishda chuqur o'rgandi. 1856 yilda ruslar tashkil qilgan ekspeditsiyada qatnashib, qirg'iz xalqi urf-odatlarini, folklorini yoziboldi. Cho'qon «Manas» eposining mazmunini qadimgi qo'shiqlarni, afsona va rivoyatlarni birinchi bo'lib yozib oldi. Qirg'iz xalqining o'sha davrdagi iqtisodiy ahvolini, maishiy turmushini atroflicha o'rgandi.

1856 yil Cho'qon Valixonov rus davlatining Kuljadagi savdo ishlari bo'yicha vakili bo'lib tayinlanadi. U shu ulkaning etnografiyasini o'rgandi. U harbiy ishlardan voz kechib, Sharq xalqlari tarixi, adabiyoti, etnografiyasi bilan shug'ullandi. U 1957 yilda Rossiya geografik jamiyatining haqiqiy a'zosi qilib saylanadi. 1858 yilda u Qoshqarni tekshirish uchun tuzilgan ekspeditsiyaga boshliq bo'ldi. Olti oy ichida uyg'ur tilini urganib, shu ulkaning tarixi, geografiyasi, etnografiyasi bo'yicha juda katta material to'pladi, ko'plab eski Sharq qo'lyozma kitoblarni Peterburgga olib keldi.

1860 yilda Cho'qon Rossiya Harbiy ministrligi topshirig'i bilan Buxoro va Issiqko'lning geografik kartasini tuzdi va «Oltisharning holati haqida» nomli kitobini nashrga tayyorladi. U Mashhur yozuvchi M.Dostayevskiy bilan do'stlashdi. 1961 yilda kasalligi tufayli Peterburgdan ketib, o'z yurtida ma'rifatni yoyishga harakat qildi. U «Qirg'izlarda shamanchilik ildizlari», «Qozoq, qirg'izlar shajarasi», «Katta qirg'iz-qaysoq o'rdasi afsona va rivoyatlari» kabi maqolalarini yozdi.

1864 yilda Cho'qon Valixonov general Chernyayevning harbiy ekspeditsiyalarida ishtirok etdi. Avliyo otaning,

Toshkentning ruslar tomonidan bosib olinishidagi xunrezliklardan norozi bo'lib, bu ekspeditsiyani tark etadi. Cho'qon Valixanovning ilmiy faoliyatidan ruslar O'rta Osiyoni bosib olish uchun foydalanganini, uning o'zi tasavvur ham qilmas edi. U juda qisqa, bor yo'g'i 30 yilcha umr ko'rdi, xolos. Lekin ana shu qisqa umrida qilgan ishlari bilan qozoq xalqi tarixida talantli olim, iste'dodli yozuvchi, buyuk ma'rifatparvar sifatida mashhur bo'lib qoldi.

Yana bir qozoq ma'rifatparvari Ibray Oltinsarin (1841 - 1889) Kustanay viloyatida tug'ilib voyaga yetdi. U Orenburg shahrida ochilgan rus-qozoq maktabida o'qidi. Ma'lum muddat kotiblik qildi, keyin esa o'qituvchilik kasbini tanladi. Ibray eski maktablarning talabga javob bermay qo'yganligini bilib, o'zi yangi maktablar ochdi, ularga yangi darsliklar yozdi. U butun ilmini, kuch-qobiliyatini qozoq xalqini savodli, ongli qilishga bag'ishlagan ma'rifatparvar insondir. Ibray Oltinsarin ruslarning ilg'or maorif sistemasidan foydalanib, uni qozoq maktablariga birinchi bo'lib tadbiq etdi. 1864 yili yangi qozoq maktabi ochib, unda o'zi o'qituvchilik qildi. Bu maktab juda yaxshi natijalar berganidan I.Oltinsarinning nomi tezda butun qozoq eliga tanildi. 1887 yilda Irg'izda qozoq qizlari uchun birinchi internat-maktab ochib qozoq xalqi tarixida birinchi bo'lib ayollar uchun maorif masalasini ko'tarib chiqdi.

Ibray Oltinsarin «Qozoq xrestomatiyasi» nomli kitob yozib, unda yosh bolalar dunyoqarashiga mos ko'plab yengil she'rlar, hikoyalar to'plangan edi. Bunga rus va jahon adabiyoti namunalarida ham asarlar kiritilgan edi. «O'rmakchi, chumoli va qaldirg'och» nomli hikoyada mehnat kishini baxtli qilishini, yalqovlik esa insonni tubanlikka yetaklashini obrazli qilib tushuntirib berdi.

Uning «Saxiy Xotamtoy» hikoyasida esa halol mehnat qilib, non topish kishining eng yaxshi fazilati deb xulosa keltiriladi. Bu Navoiyning «Xotamtoy hikoyati»dan ta'sirlanib yozilgani bilinib turibti. Uning «Dono qiz» nomli hikoyasida otasi podshoning g'azabiga uchrab qo'li kestirilayotgan paytda, podshoga iltijo qilib, otam o'rniga mening qo'limni kesinglar, chunki u bizning oilamizning yagona boquvchisi, degan qizning taqdiri hikoya qilinadi.

Bulardan tashqari «Ona va o'g'il», «Hasan va Husan», «Og'riqdan ham, og'ir qayg'u» kabi hikoyalari ham ahloqiy-tarbiyaviy mavzuda yaratilgan edi. U bolalarga atab ko'plab asarlar yozdi va chet el adabiyotidan ham anchagina asarlarni tarjima qildi. Yozuvchining «Qipchoq Saidqul» nomli hikoyasida ham o'troqlashib borayotgan qozoqlarning hayotida mehnatning roli haqida gap boradi. Ibray Oltinsarinning yana bir xizmati, u qozoq poeziyasida she'riy yo'lda yozilgan masallar janriga asos soldi. Bunda u rus yozuvchisi I. Krilov an'analariidan foydalandi. Shoirining «Yoz», «Daryo», «Yoz kelmoqda» nomli she'rlari peyzaj lirikasining go'zal namunalari bo'lib hisoblanadi. U siyosiy va didaktik xarakterdagi she'rlar yozib, bu sohada ham birinchilardan bo'ldi.

Xullas, I.Oltinsarin o'z ijodi bilan qozoq adabiyotida realistik metodning shakllanishiga katta hissa qo'shdi.

Muammoli vaziyat:

1. "Doston" so'zining manosini izohlang.
2. «Qiz Jibek» dostonining boshqa xalq dostonlaridan farqli tomoni nimada?
3. Cho'qon Valixonovning qozoq xalqi, madaniyati taraqqiyotidagi o'rni.
4. Ch.Valixonovning ilmiy faoliyati haqida nimalarni bilasiz?

5. I.Oltinsarinning “Qozoq xrestomatiya”si kimlarga bag‘ishlangan?

Talabalar bu savollarga og‘zaki javob beradilar. Darsni mustahkamlash jarayonida baholab boriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qozoq xalq og‘zaki ijodida qanday dostonlar bizgacha yetib kelgan?
2. Hasan Qayg‘u ijodida qanday g‘oya ulug‘lanadi?
3. Cho‘qon Valixonovning qozoq adabiyotida tutgan o‘rni.
4. Ibray Oltinsarinning ma‘rifatparvarlik faoliyati.

Adabiyotlar:

1. Унутилмас сиймолар.Тошкент. 1992.
2. Абай. Танланган асарлар. Т. 1961
3. Ўз. С. Энс. Т. 1971. № 1. 10-бет.
4. Абай. Ўланлар. Т.1954.

ABAY QUNONBOYEV IJODI.

Abay hayoti va ijodi. XIX asr qozoq adabiyotining, umuman, qozoq klassik adabiyotining eng yirik arbobi Abay Qo‘nanboyev (1845-1904) hisoblanadi. Abay ijodi qozoq adabiyotining cho‘qqisidir. Qozoq xalqi Abay yaratgan asarlar orqali birinchi bo‘lib dunyoning falsafiy fikrlari bilan tanishishga muyassar bo‘ldi. Shoir ijodi Sharq va G‘arb adabiyotining sintezlashgan holatidagi novator adabiyotdir. U qozoq adabiyotining asoschisi bo‘lish bilan birga, qozoq adabiy tilining ham asoschisidir. O‘zbek adabiyotida Navoiy, Turkman adabiyotida Mahtumquli Ozarboyjon adabiyotida Fuzuliy qanday rol o‘ynagan bo‘lsa, qozoq adabiyotida Abay ham xuddi shunday rol o‘ynadi. Abay qozoq poeziyasini yangi realistik yo‘nalishga boshlagan novator shoirdir. Shoir ijodining an‘anasi sifatida keyinchalik qozoq adabiyotida tanqidiy realizm tomir otdi. Abay buyuk demokrat va ma‘rifatpar shoir sifatida o‘z davrining ilg‘or g‘oyalarini asarlarida targ‘ib etdi. Abay ijodiy faoliyati haqida juda ko‘plab ilmiy ishlar qilingan. M. Avezov «Abay», «Abay yo‘li» nomli to‘rt tomli roman epopeyasini yozdi. Qozoq adabiyotshunosligida maxsus «Abayshunoslik» bo‘limi paydo bo‘ldi. Bularning barchasi buyuk shoir ijodining qozoq xalqi madaniyati tarixida nechog‘li rol o‘ynaganidan dalolat beradi.

Abay Semipalatinsk viloyatida shu o‘lkaning og‘a-sultoni biy Qunonboy oilasida tug‘ilib voyaga yetdi. Uni yoshligida eski musulmon maktabida va madrasada o‘qitdi. Keyin uch yil rus maktabida o‘qidi. Qattiqqo‘l otasi uni o‘z o‘rniga tayyorlash maqsadida davlatni boshqarish ishlariga tortdi. Lekin Abayda bunday ishlarni bajarishga umuman havas yo‘q edi. U mustaqil o‘qib bilim oldi, rus tilini o‘rgandi. Semipalatinskka surgun bo‘lib kelgan rus progressiv ziyolilari bilan yaqin munosabatda bo‘ldi.

Abay she'rlarining asosiy g'oyasi. Abay she'rlari xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishga, o'z haq-huquqini himoya qilishga da'vat etardi. U jamiyatdagi illatlarning ildiziga bolta urib, ularning qayerga borib taqalishini ko'rsatib berdi. Xalqning o'z huquqini tanishi esa amaldorlarga hech ham yoqmaydi. Shuning uchun Abayni bir tomondan rus akkupantlari, ikkinchi tomondan maxalliy feodal amaldorlar siquv ostiga oldi. Uning uylarini bir necha marta tintuv qildi, turli tuhmatlar uyushtirdi.

Abay she'riyati rang barang va turli mavzularda yozilgan. Qozoq xalqi og'zaki ijodidagi o'lanlar, aytishuvlar bilan hamohangdir. Uning muhabbat lirikasi Sharq she'riyatining go'zal namunalaridan ta'sirlanib yozilganday tuyulsa-da, unda halqchillik va dardchillik kuchli ko'zga tashlanadi. Olti va sakkiz qatorlik qisqa va mazmunli go'zal she'rlarda shoir o'quvchiga ta'sir qiladigan, uning his-tuyg'usini qo'zg'atadigan fikrlarni bayon etadi. Shoirning bunday she'rlarida rus, umuman, Yevropa she'riyatining an'analarini sezamiz. «Jim-jim ko'nglim, jim ko'nglim» degan misralar bilan boshlanuvchi she'rlari esa qandaydir tomoni bilan Sharq tasavvuf she'riyati an'analarini eslatadi. Chunki bu she'rda shoir insonning ko'ngli, nafs nimalarni tilamaydi. Uni jilovlash lozim, aks holda insonni xarob qiladi, degan fikrlarni aytadi. Abay she'riyati sinchiklab tahlil qilinsa, unda Ahmad Yassaviy she'riyatining an'analari ham anchagina ekanligiga iqrar bo'lamiz. Shoir «Ey muhabbat», «Yigitlar», «Ko'zimning qorasi», «Sho'rli qozog'im», «Ilm urgan» kabi she'rlarida ishq, vatan, ma'rifat mavzularini targ'ib qildi.

Abay-dostonnavis. Abay serqirra ijodkor bo'lib, uning adabiy merosida bir qancha dostonlar ham mavjud. U «Iskandar» «Ma'sud», «Azim afsonasi», «Vadim» kabi dostonlar ham yozgan. U «Ma'sud» nomli dostonida «Ming

bir kecha» ertagidagi afsonalarga murojaat qildi. Asar voqealari Bog‘dod va uning atrofida bo‘lib o‘tadi. Dostonda Ma‘sud nomli halol va pokiza yigitning bir qariya cholni qaroqchilardan himoya qilib mardlik va jasorati ko‘rsatgani, buning evaziga qariya unga pul taklif qilganda, u rad etib bu ishni savob uchun, odamgarchilik uchun qilganini aytadi. Ma‘sudni qariya yaxshi tilaklar bilan duo qiladi. Xalqdagi «oltin olma, duo ol» degan maqolga rioya qilgan Ma‘sud keyinchalik adolatli shoh bo‘lib yetishadi. Aslida bu duo qilgan qariya Xo‘jai Xidir edi.

Dostonda ana shu rivoyat asosiy mavzu qilib olinib, Abay uni o‘z zamoniga moslab o‘zgartirishlar kiritgan. Ma‘sud qandaydir arab yigiti emas, balki o‘quvchi ko‘z oldida oddiy, mard, qozoq yigitiday gavdalanadi. Shoir o‘z gumanistik g‘oyalarini shu tarzda targ‘ib qildi.

Uning «Azim afsonasi» nomli dostoni ham «Ming bir kecha» syujetidan olingan. Ertakdagi «Hasan zargar qissasi» shoir tomonidan o‘zlashtirilib, Hasan ismi o‘rniga Azim nomi berilgan. Bunda ezgulik bilan yovuzlik, haqiqat bilan yolg‘on, ma‘rifat bilan jaholat o‘rtasidagi konfliktlar ko‘rsatilgan. Yovuz chol yosh yigit Azimni jodu qilib, boshiga ko‘p kulfatlar soladi. Azimdagi oq ko‘ngillik, mardlik, to‘g‘rilik barcha yovuz kuchlar ustidan g‘olib kelishiga yordam beradi. Asar tugallanmay qolgan.

Ma‘lumki, Iskandar Zulqarnayn haqida Sharq adabiyotida juda ko‘plab asarlar yaratilgan. Nizomiy, Xisrav Dehlaviy, Navoiylarning Iskandar haqidagi dostonlari bunga misol bo‘la oladi. Shoir Abay ham ana shu an‘analarni davom ettirib, «Iskandar» nomli doston yozgan.

Lekin Abay bu dostonida Iskandarni maqtamasdan, uni tanqid qilish yo‘lidan bordi. Asarda Filip o‘g‘li Iskandarning qo‘shni mamlakatlarni bosib olgani bilan

qanoatlanmay, katta qo'shin to'plab butun dunyoni bosib olish uchun harakat qilgani, biroq oqibatda bu ishning uddasidan chiqmagani hikoya qilinadi. Iskandar o'z qo'shini bilan jazirama cho'lni kesib o'tib, bir toqqa duch keladi. Tog'ning darasiga kirishda katta oltin darvoza unga to'siq bo'ladi. U qancha urinmasin bu darvozani buzib, narigi tomonga o'tolmaydi. Iskandarning jahli chiqib, darvozani och, men butun dunyo hukmdori Iskandar bo'laman, deydi. Darvoza ortidan esa, bu xudoga olib boriladigan yo'ldagi darvoza, senga esa mumkin emas, degan sado keladi va Iskandarga darvoza ortidan suyak tashlaydi. Bu suyak juda og'ir edi. Uni hech narsa ko'tara olmaydi. Bu sirning ma'nosini Iskandarning ustози Aristotel yechadi. U tarozi pallasining bo'sh qismiga bir qisim tuproq tashlaganda, suyak turgan pallasi yuqoriga ko'tarilib ketadi. Abay insondagi ochko'zlikni, dunyoga to'ymaslikni tanqid qilib, uni bir qism tuproq to'ydiradi, degan naql bilan dostonni tugallaydi. Ana shu Iskandar hayotidan olingan bir lavha juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu ham buyuk shoir Abayning ko'p qirrali olmos iste'dodidan xabar beradi.

Abay qozoq adabiyotida prozaning rivojlanishiga ham munosib hissa qo'shdi. U o'zining mashhur «nasihatlar»ini nasriy yo'lda yozdi. Bu asar Abay ijodida alohida o'rin tutadi. Buni shoirning o'ziga xos falsafiy traktatlari deb atash mumkin. Bunda donishmand shoirning hayot haqida, qozoq xalqi va uning turmushi to'g'risidagi qarashlari ifodalangan. Inson hayotining turli tomonlariga oid voqealar haqida mushohada yuritiladi. Masalan, kitobni qanday mutolaa qilishdan tortib, insonning bu dunyoda yashashdan maqsadi, xalqlarning ahvoligacha ma'lumot beradi.

Abay ko'pgina asarlarni qozoq tiliga tarjima qildi. u

rus adabiyotidan A.S.Pushkinning «Yevgeniy Onegin» she'riy romanidan parchalar, M.Y.Lermentovning 26 she'rini, I.A.Krilovning 20 ta masalini qozoq tiliga ag'daradi. U Lermontovning «Xanjar», «Yelkan», «Terek tuhfasi» kabi she'rlarini «Demon» poemasidan parchalarni juda mahorat bilan sodda, tushunarli tilda tarjima qildi. «Yevgeniy Onegin»ni esa Abay erkin tarjima qilib, uning mazmunini qaytadan qozoqlarga tushunarli qilib berdi. Bu sharq adabiyotidagi nazira bog'lash usuliga yaqin turadi. Abay bu tarjimasi bilan o'z Oneginini, o'z Tatyanasini yaratdi. Qozoq oqinlari Tatyanning sevgi iztiroblariga to'la bo'lgan Oneginga maktubini xalq o'rtasida o'lan singari kuylab yurgan. Abay o'z tarjimalari bilan XIX asrdagi buyuk rus adabiyotini o'z xalqi orasida targ'ib qiladi.

Abayning o'g'illari Mag'avi va Oqilbeklar ham otasining yo'lidan borib bir qancha asarlar yaratib, qozoq adabiyotining rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shgan.

Abayning lirik she'rlari turli mavzularda yozilgan. Lekin ularning ko'pchiligini ilm-hunar o'rganishga, savodli bo'lishga chorlovchi ma'rifatparvarlik ruhidagi she'rlar tashkil etadi. Bu fikrlarimizni shoirning quyidagi misralari ham isbotlaydi.

Yoshlikda bilim izlab yugurmadim
Hayron bo'ldim, biroq yuz o'girmadim,
Ulg'ayganda qarasam, qo'lim quruq,
Kechikib qo'l cho'zdimu, ulgurolmadim
Izlasam, bo'larmidim shunchalik xor?

Abayning muhabbat lirikasi ham samimiy va jozibali misralarda bitilgan. U halq qo'shiqlariga yaqin, sodda va ravon misralarda yozilgan.

Berdim salom, qalamqosh
Senga qurbon mol ham bosh.

Seni o'ylab tunu kun,
Oqar ko'zdan qaynoq yosh.

Asil odam aynimas
Ishq o'tidan qayrilmas,
Ko'rsam ham, ko'rmasam ham,
Ko'ngil andan ayrilmas.

Shoir ijodida ma'rifatparvarlik g'oyalari. Abay qozoq she'riyatida birinchi bo'lib, realistik doston janrini olib kirdi. Uning "Iskandar" va "Mas'ud" nomli dostonlarida zamondoshlarini hayajonga solib turgan ko'pgina muammo va masalalarni ko'tarib chiqdi. U odob-ahloq ma'naviyat va ma'rifat haqida doimo qayg'urib yozdi. Ma'rifatli zamonni qanday qurish yo'llarin axtardi, adolatli tuzumda yashaydigan jamiyatni orzu qildi.

Abay Qozoq prozasining rivojlanishiga ham o'zining katta hissasini qo'shdi. Uning "Nasixat" nomli asari kichik-kichik didaktik hikoyatlardan iborat. Ularda Abayning ilg'or ijtimoiy-siyosiy qarashlari va falsafiy mushohadalari o'z aksini topgan. Abay ijodiga rus adabiyotining ta'siri katta bo'ldi. Shoir Pushkinning "Yevgeniy Onegen" romanidan ayrim boblarni qozoq tiliga tarjima qildi. Bu esa qozoq adabiyotida chet tilidan qilingan birinchi tarjima edi. Abay rus imperiyasining bosqinchilik siyosatini qoraladi va unga qarshi o'z asarlarida fikrlar bildirdi. Lekin ikkinchi tomondan progressiv Rossiya ham bor ekanligini ta'kidlab, undan ibrat olish, qozoq xalqini jaholatdan qutqaradi deb bildi.

Abay O'rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlari ichida o'zbeklarni ma'naviyat va ma'rifat tomondan ilg'or xalq deb bilib, o'z yurtdoshlariga ibrat qilib ko'rsatdi. Shu bilan birga o'zbeklarning iqtisod sohasidagi yutuqlaridan ham o'rnak olish kerakligini uqtirdi.

Muammoli vaziyat:

- 1."Abay" so'zining ma'nosini izohlang.
2. Otasiga qarshi harakatining sabablarini tushuntiring.
3. Abayning "Nasihatlar" asaridagi yetakchi g'oya. O'z millati haqidagi fikrlarini sharhlang.
3. M.Avezov ijodining asosiy xususiyatlari haqida sozlang.
4. Muxtor Avezov olim sifatida qanday ilmiy asarlar yaratdi?

Talabalarga bu savollar yozdirib qo'yiladi. Ular uyda Abay va M.Avezov asarlarini o'qib kelgusi ma'ruzada qisqa ma'lumot beradilar. Talabalar fikri baholanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Abayning qozoq adabiyotida tutgan o'rni.
2. Abayning o'z otasi bilan kelishmasligi sababi nimada edi?
3. Abay asarlarida qanday g'oya ulug'landi?
4. "Nasihatlar" nomli falsafiy asarida qozoq millatiga bo'lgan munosabati.

Адабиётлар

1. Қаратоев М. "Қазакская литература" . Москва. 1980.
2. Абай Қўнанбоев. Асарлар. Т., 1980.
3. Ч. Айтматов, М.Шаханов. Чўққида қолган овчининг оҳизори. Т., 1999.
4. С.Сайфуллин. Машаққатли йўл. Т., 1984.
5. М.Авезов. Абай. Роман. Т., 1968.
6. Абай. Ёрқин юлдуз. Тошкент. 2015.

XX ASR QOZOQ ADABIYOTI

Asr boshidagi tarixiy sharoit. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Qozog‘istonda sanoat va savdo kapitali rivojlanishi natijasida mahalliy burjuaziya shakllandi. Bu esa adabiyotda ham burjuaziya mafkurasiga mos asarlarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Oktabr inqilobi, grajdanlar urushi, yer islohoti kabi o‘zgarishlar, bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelib yurgizgan siyosatlari uzoq vaqtlar XX asr qozoq adabiyotining asosiy mavzulariga aylanib qoldi. Lekin qozoq ijodkorlari doimo adolat uchun, haqiqatning g‘alaba qilishi uchun asarlar yozishdan chekinmadilar. Asr boshida qozoq adabiyoti rivojiga yozuvchilardan I.Kubeyev, S.Turaygurov, S.Donitayev, I.Jonsugurov, S.Sayfullinlarning ijodi katta hissa bo‘lib qo‘shildi.

Qozoq realistik adabiyoti shakllanishi. XX asr boshlarida qozoq adabiyotida jadidchilikning roli katta bo‘ldi. Ayniqsa, tatarlarda chiqadigan gazeta va jurnallar, tatar tilida nashr qilingan kitoblar qozoq adabiyotining rivojlanishiga ta’sir qildi. Qozoqlarda ham “Oyqon” nomli jurnal va bir qancha gazetalar tashkil etildi. “Alash o‘rda” tashkiloti tuzilib, bu tashkilot a’zolari Qozog‘iston mustaqilligi uchun kurash olib bordi. Bu davr qozoq adabiyotida turkiy xalqlarni birlashtirish, dunyoda yagona “Buyuk turon” davlatini tuzish g‘oyalari ham keng yoritildi. Ozodlikka erishish uchun dastlab xalq ongli, savodli bo‘lishi kerak, ongsiz, savodsiz xalq bilan hech narsa qilib bo‘lmasligini bilgan ilg‘or qozoq ziyolilari, avval maktablarni isloh qilish kerak, degan takliflar bilan chiqdi. Shuning uchun bu davr qozoq adabiyotida ma’rifatni targ‘ib qilish yetakchi o‘rinda turdi. Isfandiyor Ko‘bayev, Turayg‘urov, Donentoyev, Muxtor Mag‘ovin,

Mustafo Cho'qayev kabi ma'rifatparvar qozoq vatanparvarlari o'z asarlarida erk, ozodlik uchun kurashayotgan qahramonlar obrazini yaratdi. Ular taraqqiyot uchun to'siq bo'layotgan turli illatlarga, jaholatga qarshi kurash olib bordi.

Qozoq adabiyoti prozasi. Iskandar Kubayev qozoq ma'rifatparvari I.Oltinsarin ochgan maktabda o'qib savodini chiqardi. Keyin ko'proq mustaqil bilim olishga intilib, nihoyat o'z davrining yetuk ziyolilaridan biri bo'ldi. U o'z ijodini badiiy tarjimalardan boshlagan. 1910 yilda rus masalchisi I.Krilovning ko'pgina asarlarini qozoq tiliga o'girdi. 1912 yilda I.Ko'bayev "Namunali o'quvchi" nomli majmuasini nashr ettirdi. Bunga folklordan olingan va o'zining ijodidan ko'plab asarlarni kiritdi.

Yozuvchining mashhur asarlaridan biri "Qolin" romanidir. Bunda eski, yaramas urf-odatlar tanqid qilingan. Romanda Turlig'ul nomli oltmish yoshar chol yosh qiz Gayshaga uylanmoqchi bo'ladi. Bu nikohga qizning otasi xasis, ochko'z Itboy ham rozi. Lekin qizning sevgan yigiti Kojas qizni nikoh kechasi olib qochib ketadi. Keyin ko'p janjallar, urushlardan keyin qiz o'z sevgan yigiti Kojas bilan turmush qurishga muvaffaq bo'ladi. Adibning «Ushalgan orzu» nomli qissasi avtobiografik janrda yozilgan. U o'zining pedagogik va yozuvchilik faoliyati haqida hikoya qiladi. Bu kitobning ham o'quvchilar uchun ibratli tomonlari juda ko'p.

Yana bir qozoq ma'rifatparvari Sultonmaxmud Turayg'urov (1893-1920) qisqa umri davomida adabiyot tarixida o'chmas iz qoldirdi. U Semipalitinsk uyezdiga qarashli Bayanaul degan joyda tug'ilgan. Dastlab madrasada, keyin mustaqil o'qib bilim oldi. 1914 yilda "Oyqon" nomli jurnalda uning "O'quvchi o'ylari", "Qo'msash" kabi she'rlari e'lon qilindi. Keyinchalik

shoirning “Sarsonlikdagi hayot”, “Kambag‘al” nomli dostonlari nashr etildi. Bu asarlarda shoir adolatli tuzum haqida e‘tiborga loyiq fikrlar aytdi. Uning “Go‘zal qiz Qamar” nomli romanida xotin-qizlar ozodligi, ularning haq-huquqlarining paymol qilingani to‘g‘risida yozdi. Bu kitob 20- yillar qozoq adabiyotining katta yutuqlaridan biri bo‘lib qoldi. Asarda go‘zal qiz Qamarni Nurum nomli cholga zo‘rlik bilan turmushga chiqarmoqchi bo‘ladi. Qizning otasi Umarni kaltaklab, qizni zo‘rlik bilan Nurumning uyiga olib ketadi. Unga qizning sevgilisi Ahmad ham yordam berishdan o‘jiz. Qiz Nurumning uyida, o‘zini zaharlab o‘ldiradi.

Turayg‘irov Abay poeziyasi an‘analarini yangi davrda davom ettirdi. U Abay poeziyasini, xuddi payg‘ambarning yurak qoni bilan yozilgan qur‘on suralariga tenglashtirgan edi.

Qozoq ma‘rifatparvar adiblaridan Sobit Donentayev (1894-1933). Povlodar uyezdida tug‘ilgan. Eski maktab va madrasalarda o‘qib savodini chiqargan. 1913 yilda “Oyqon” jurnalida birinchi she‘ri chiqdi. 1915 yil Ufada birinchi to‘plami “Mayda-chuyda” (“melochi”) nomi bilan e‘lon qilindi. Bu ma‘lum darajada hajviy she‘rlardan tuzilgan bo‘lib, bularda turli illatlarni tanqid qilgan. Uning “Oxirgi so‘z”, “Davr kimniki” kabi she‘rlarida ham ijtimoiy tengsizlik haqida gap boradi. “Bo‘zto‘rgay” nomli asarida shoir o‘z xalqining milliy urf – odatlari haqida yozadi. Bo‘zto‘rg‘ay haqiqat izlab turli vaxshiy kushlarga boradi. Burgut, kalxat, lochin kabi kushlar bilan uchrashadi. Bu qaysidir tarafi bilan buyuk Navoiyning “Lisonut tayr” nomli dostoni personajlariga o‘xshab ketadi. Donentayevning “To‘ng‘iz va olibsotar”, “Baykenning ko‘z yoshlari” nomli asarlarida ham jamiyatdagi turli illatlar ustida kulgan va o‘quvchilarni ularga qarshi kurashga chorlagan.

Saken Sayfullin (1894-1934) Qozoqistonning Jezqazgan viloyatida tug‘ilgan. Eski maktabda o‘qib savodini chiqardi, keyin rus-tuzem maktablarida, seminariyalarda bilim oldi. S.Sayfullin yoshligida Qozog‘istonda tuzilgan «Birlik» tashkilotining faol a‘zosi edi. Bu tashkilotning oldiga qo‘ygan asosiy vazifasi qozoq halqini asriy qullikdan ozod qilish edi. Ana shu tashkilot 1910 yilda S.Sayfullinning birinchi she‘rlar to‘plami, «O‘tgan kunlar»ni Qozon shahrida chop etishga yordam qildi. Keyinchalik uning «Asov tulpor», «Do‘mbira», «Turmush to‘lqinlari» kabi she‘riy to‘plamlari; «Ko‘kchatov», «Cho‘loq oqquyruq», «Ayrilgan oqqushlar» kabi dostonlari bosilib chiqdi. Shoirning bu asarlarida mehnatkash xalq xayoti, uning ozodlik uchun olib borgan kurashlari ko‘rsatilgan. Albatta shoir o‘zi yashayotgan davrdagi tarixiy muxitni chuqur anglab ololmagan edi.

Saken Sayfullin o‘zining ijtimoiy faoliyati bilan ham qozoq xalqining madaniyati tarixiga katta hissa qo‘shdi. U bir qancha gazeta va jurnallarda muharrir bo‘lib ishladi. Qozog‘iston Maorif vazirligida faoliyat ko‘rsatib, mamlakatda maorifni tashkillashtirishda katta ishlarni amalga oshirdi.

Xullas, Sayfullin o‘z ijodiy faoliyati bilan yangi qozoq adabiyoti asoschilaridan biri bo‘lib tarixda qoldi.

Bu davrda poeziya yetakchi janr bo‘lib, unda J.Jaboyev, Toir Sharoqov, Sobit Muqanov, Abdulla Tojiboyev, G‘ali O‘rmonovlarning yaratgan poetik asarlari katta ahamiyatga ega bo‘ldi. 30-40 yillarga kelib esa qozoq adabiyotida dostonchilikning rivojlanganligi ko‘zga tashlanadi.

S.Muqanovning “Oq ayiq”, “Kolxoz ovulining bir kuni”, Toir Sharokovning “Po‘lat quyuvchi”. “Oqim”. “Cho‘lda o‘rmon shovullaydi”, Abdulla Tojiboyevning

“Qurmong‘ozi”, “Bolalik”, “Jambul” kabi dostonlarida o‘z davrining muhim masalalari badiiy tahlil qilinadi. Bular ichida A.Tojiboyevning “Jambul” dostoni ayniqsa zo‘r ilhom va mahorat bilan yozilgan. Bu biografik dostonda Jambul hayoti, u yashagan davr voqealari bilan bog‘lab berilgan. Ma‘lumki, Jambul yuz yoshdan oshib vafot etgan. Ana shu davrda ko‘plab tarixiy voqealarning guvohi bo‘ldi. Jambul doimo o‘z xalqining ravnaqi uchun qayg‘urgan san‘atkor edi. U Rus imperiyasining bosqinchilik siyosatini qoraladi. Romanovlar dinastiyasining uch yuz yilligi nishonlanayotgan paytda, Jambulga bu voqeaga bag‘ishlab she‘r yozish topshirilgan. Jambul esa bundan hazar qilishini aytib, u taklifni rad qiladi. Shundan keyin politsiya Jambulni qattiq jazolaydi. Asarda ana shu voqealar mahorat bilan tasviralangan.

Qozoq dramaturgiyasining rivojlanishi. Atoqli qozoq adibi Muxtor Avezovning nomi ham juda mashhurdir. Uning ijodi ham asosan 20-yillarda boshlanib, dastlab dramatik asarlar yozgan. “Yenlik kebek”, “Qora ko‘z”, “Xon kene” singari pesalarida yozuvchi qozoq xalqi hayotining muhim qirralarini tanlab oldi.

Muxtor Avezov qozoq adabiyotining XX asrdagi eng yirik figurasi. Uning ijodi rang-barang bo‘lib, turli janrlarda asar yaratgan. Dastlabki dramasi «Yenlik-kebek» 1917 yilda yozilgan. Bu asar qozoq teatrining shakllanishiga asos bo‘ldi desak adashmaymiz. O‘sha yili hali hayot bo‘lgan Abayning xotini Aygirimning o‘tovida bu asar birinchi marta sahnaga qo‘yilgan. Asarda Yenlik nomli qiz bilan Kebek nomli yigitning otashin muhabbati kuylangan. Bu asarni qozoqlarning «Romeo va Juletta» si deb ataydi. Ikki yoshning bir-biriga yetishishi uchun chekkan iztiroblari, ularga to‘sqinlik qilgan yaramas urfodatlar juda ta‘sirli ifodalangan. Asar voqialari bosh

qahramonlarning fojiali o'limi bilan tugasa ham, unda qandaydir xayot baxsh umid hukmron.

Keyinchalik Avezov "Tungi sarin", "Abay" nomli dramalar yozib, qozoq dramaturgiyasi va milliy teatrining rivojlanishiga muhim hissa qo'shdi. Urush davri va undan keyingi yillarda Muxtor Avezov "Sinov soatlarida", "Yalang'och qilich", "Nomus gvardiyasi", "Olma bog'ida" singari o'nlab g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk dramatik asarlar yaratdi. M.Avezov prozaga dramaturgiya orqali kirib keldi. Uning "Izlar", "Burgutli ovchi", "Yelkama yelka" singari dastlabki nasriy asarlari ham ancha muvaffaqiyatli chiqqan.

M.Avezov to'rt tomdan iborat Abay to'g'risidagi roman-epopeya yaratdi. Bu nafaqat qozoq adabiyotida, balki jahon adabiyotidagi tarixiy-biografik romanlarning eng yaxshi namunalaridan sanaladi. Bu asarni yaratish jarayonida yozuvchi ko'plab tarixiy hujjatlarni ko'rib chiqdi. Abay nomi bilan bog'liq xalq orasidagi rivoyatlarni o'rgandi. Natijada dastlab "Abay" nomli pyesa yaratildi. Abay haqida ko'plab ilmiy-publitsistik maqolalar e'lon qilindi. Keyinchalik "Abay" va "Abay yo'li" kabi romanlar vujudga keldi. "Abay" tarixiy-biografik romandir. Unda bir tomondan qozoq ma'rifatparvari Abayning hayoti tasvirlangan bo'lsa, ikkinchi tomondan XIX asrdagi qozoq xalqining ijtimoiy hayoti, o'sha davrdagi siyosiy tuzum, tarixiy voqealar tasvirlangan. Asarda bir-biriga o'xshamaydigan har qaysisi alohida bir tabaqa va guruh vakili bo'lgan obrazlar berilgan. Abayning otasi Qunonboy, onasi Uljon, buvisi Zere kampir, akasi Takejon, turmush o'rtog'i Aygerim, do'sti Erbo'l, advokat Andreyev singarilarning har biri o'ziga xos xarakterlarga ega.

Qozoq adabiyotining yirik vakillaridan biri G'abiddin Mustafinning "Qarag'anda" romani ham katta shuhrat

topgan asarlardan biridir. Bunda Qozoq ishchilar sinfining shakllanishi va rivojlanishi badiiy obrazlarda ishonarli qilib tasvirlangan. Qaragʻandada koʻmir konining ochilishi, u yerda yashayotgan xalqning ongini oʻzgartirib yubordi. Yangi shaharlar bunyod boʻla boshladi. Kechagi qozoq choʻpon yigitlarining ilgʻor shaxtiyor boʻlib yetishgani tasvirlangan.

«Burgutda esa rostakam oʻzgarish sodir boʻlgan edi. U uchishni istardi, u – bepoyon dalalarda kezishni istardi, u osmonni istardi. Burgut qanotlari bilan taxta qoʻnoqni shart-shurt urib, uni bu yerda ushlab turgan kayish bandlarni choʻyan tumshugʻi bilan choʻqib, yulib-yulib tashlardi. Uning qalbidagi ozodlik sogʻinchi, ozodlik qoʻshigʻi, osmon qoʻshigʻi butun jismini oʻrtab, tobora ulgʻayib boraradi».

Shundan ikki kun oʻtgach, Erjon ovga chiqadi. Butalar orasidan sakrab chiqqan quyonga burgutni qoʻyib yuboradi. Burgut esa quyonga eʼtibor ham bermasdan tobora yuqorilab ketaverdi. Ovchi uni qancha chaqirmasin, u qayrilib ham qaramadi. Burgut koʻk uzra koʻzdan gʻoyib boʻldi. Hikoyaning ikkinchi qismida burgutning oʻz qavmi orasidagi hayoti ham juda qiziqarli qilib tasvirlangan. Burgutlarning nasl qoldirish haqidagi hikoyalari va asar yakunida keksa burgutning yosh burgutchalarga bergan oʻgit-nasihatlari barchasi falsafiy teran maʼnolarda ifodalangan.

«Oʻzlaringiz osmonda, oʻylaringiz tubanda yurgandan, oʻzlaringiz tubanda oʻylaringiz osmonda yursin, chirogʻim. Yuksaklik nima-yu, tubanlik degan nima? Shunda tushunasizlar». Ana shu parchaning oʻzida qanchadan-qancha maʼno borligi ham bu hikoyaning katta mahorat bilan yozilganligidan darak beradi.

XX asr qozoq adabiyotining yirik vakillaridan Anvar Olimjonov «Oʻtror tangasi». «Yashil togʻlar», «Quyosh

sari borayotgan karvon» kabi qissalarni yozib o'quvchilar orasida ancha mashhur bo'ldi. Ayniqsa uning «Mahambet nayzasi» nomli tarixiy romani qozoq adabiyotidagi eng yaxshi tarixiy romanlardan biri sifatida baholangan. Bu asarda tarixiy shaxs Mahambet oqinning xalq ozodligi uchun olib borgan kurashi tarixiy voqialar vositasida juda ishonarli tarzda tasvirlangan. Mahambetning Xiva xoni bilan olib borgan muzokoralari, uning nihoyatda aqlli, sermulahoza kishi ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari kitobda qozoqlarda o'rta juz xonligining tashkil topishidagi tarixiy voqialar ham qiziqarli tarzda aks ettirilgan. Pavel – Ining qozoq xalqiga nisbatan olib borgan siyosati, uning urug'lar o'rtasida kelishmovchilikdan foydalanib qozoq yerlarini asta-sekinlik bilan egallab borishi, xon Bekey, Xon Jangir kabilarning o'z xalqiga o'tkazgan zolimliklari bu asarda haqqoniy tasvirlab berilgan.

Xorazmshohning otasi, Temur Malikning elchini o'ldirishi, 450 ga yaqin sovdogarlarning qatl etilishi, keyin mug'ullarning urush e'lon qilishi tarixiy faktidir. Yozuvchi ana shu tarixiy voqialarni badiiy haqiqatga aylantira olgan.

O'tror kutubxonasi tasviri, Hisomitdin, Pirmuxammad, Ismoil kabi olimlar obrazi ham durust berilgan. Kitob sho'rolar davrida yozilganligi uchun bo'lsa kerak, avtorning Rus davlatiga xayrixohligi sezilib turadi. Rus sovdogarlarning bilimdon, adolatparvar qilib tasvirlanishi, Ilonchiq Qodirxonning rus davlati bilan aloqa bog'lash uchun harakatlari bunga misol bo'la oladi. Kitob qozoq xalqining qadimda chet el bosqinchilariga qarshi kurashini, qahramonliklarini aks ettirib bergan.

Ilyos Yesenberlinning «Ko'chmanchilar» nomli roman-epopeyasi ham tarixiy asar bo'lib, u uch katta qismdan iborat. Asarda Chingizxon davridan tortib to XIX asrgacha bo'lgan tarixiy voqealarga munosabat bildirilgan.

Albatta asarda tarixiy faktlarni ba'zan buzib ko'rsatilgan joylariga ham duch kelamiz. Masalan, Abulxayron va uning nevaralari Shayboniyxonga nisbatan qo'yilgan ayblarning ko'pchiligi asossizdir. Bularga qaramasdan adib juda ko'plab tarixiy shaxslar haqida to'g'ri fikrlar aytgan. Qo'qon xonlari bilan Qozoq xonlari o'rtasidagi munosabatlar to'g'ri yoritilgan. Xalq oqinlaridan Hasan Qayg'u, Buxor Jirovlarning obrazlari ham durust chiqqan.

Keyingi yillarda qozoq adabiyotida Jadid yozuvchilarining asarlari ham qayta nashr qilinmoqda. Ana shulardan biri Muxtor Mag'avin bo'lib, u o'z asarlarida turkiy xalqlarni birlashtirishga harakat qilgan.

Muammoli vaziyat:

1. "Jirov" so'zining ma'nosini izohlang.
2. "Abay"- romani qozoq xalq qomusi ekanligini o'z fikringiz bilan ifodalang. Bizda ham shunday asarlar bormi, fikringiz.
3. S.Muqonovning "Uyg'ongan o'lka" asari va unda ko'tarilgan muammo.
4. Qozoq va o'zbek asarlarining tarjimai sizni qoniqtiradimi?

Talabalarga bu savollar yozdirib qo'yiladi. Ular uyda qirg'iz adabiyoti tarixini o'rganib kelgusi ma'ruzada qisqa ma'lumot beradilar. Talabalar fikri baholanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Qozoq realistik adabiyotini shakllanishida jadidchilikning o'rni.
2. Qozoq adabiyotida ma'rifatparvarlik g'oyalarning kirib kelishi.
3. M.Avezovning dramaturgiyada tutgan o'rni va asarlarining asosiy g'oyasi.

4. “Abay” – M.Avezov ijodining yuksak cho‘qqisi ekanligi izohlang.

5. “Mahambet nayzasi” asarida Mahambet obrazining o‘ziga xos talqini.

Adabiyotlar

1. Жалабоев Б. Очерки истории казакской дореволюционной литературы. Алма-ата. 1958.

2. Қаратаев М. Казакская литература. Москва.1960.

3. Фозилов Н. Мухтор оға. “Жаҳон адабиёти” журнали. 2001. 6-сон

4. Аvezов М. “Абай” ва “Абай йўли” романлари. Т., 1964 й.

5. Муканов С. “Қозоқ солдати” қисса. Т., 1968 й.

6. Ў.Сулаймонов. Арғумоҳлар. Тошкент, 1976 й.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абай. Ёрқин юлдуз. Тошкент, Adabiyot va san'at nashriyoti, 2015.
2. Азиз Несин. Мушт кетди. Сатирик ҳикоялар. Т., «Ёш гвардия». 1963.
3. Ҳ.Жовуд. “Амир Темур” драма. // Жаҳон адабиёти, 1998. № 1
4. Т.Қаипберганов “Сахро булбули”. Драма. // Жаҳон адабиёти, 2002, № 1
5. Манас. Т. 1994
6. Айтматов Ч. Танланган асарлари. Т. 1978
7. Бердақ. Танланган асарлар. Т. 1956.
8. Қурбонбоев. Бердақ ва ўзбек адабиёти. Т. 1989.
9. Қуронбоев К. Махтумқули шеърляти Ўзбекистонда. Т. 1978.
10. Манас. Қирғиз халқ эпоси. Т. 1992.
11. Тўлепберген Қайипберганов. Қорақалпоқнома. Т. 1997.
12. Миртемир. Қорақалпоқ дафтари. Т.1987.
13. Фузулий. Асарлар. Икки жилдлик. Девон.Т.1968.
14. Қуронбев К. Андалип ва Фурқат. Ўзбек тили ва адабиёти . 1978 №3
15. Қўрқит ота китоби. “Ёшлик” журнали. 1988 . № 5-6-7.
16. «Жаҳон адабиёти» журнали. 1998 йил. Февраль, 148 – бет.
17. Ҳаққулов Иброҳим Абалият фарзандлари. Т., «Ёш гвардия», 1990,94 – 7
18. Жалололиддин Румий. Маънавий маънавий.- Тошкент, 2005.
19. Жалололиддин Румий. Маънавий ичингдадир. Тошкент, 2004.

20. Рашод Нури Гунтекин. Чолиқуши.-Тошкент, 2002.
21. Нозим Ҳикмат. Инсон манзаралари.-Тошкент, 1982.
22. Яшар Камол. Инжа Мамад.-Тошкент, 1968.
23. Абай. Ўланлар -Тошкент.2000
24. Мухтор Авезов. Абай. Абай йўли.-Тошкент,1957-1960.
25. Чингиз Айтматов Асрни қаритган кун. Қиёмат. Тошкент, 1986.
26. Чингиз Айтматов. Кассандра тамғаси. -Тошкент, 2003
27. Чингиз Айтматов. Тоғлар қулаётган замон (Абадий қаллиқ). – Т, 2009
28. Махтумқули. Шеърлар.-Тошкент,1976.
29. Фатма Ачиқ. “Ёш Туркистон журнали тарихий-адабий манба сифатида”, Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.-Т.: 2002
30. Усмон Турон. Туркий халқлар мафқураси. Т.: Чўлпон, 1995.

Internet ma'lumotlari

1. www.feb-web.ru
2. www.krugosvet.ru

MUNDARIJA

So'zboshi	3
1. Turkiy xalqlarning qadimiy adabiy yodgorliklari	6
2. Turk adabiyoti tarixi	14
3. Ozarbayjon adabiyoti tarixi	29
4. Qozoq adabiyoti tarixi	41
5. Abay Qo'nonboyev ijodi	61
6. XX asr qozoq adabiyoti	68
7. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	78

O'QUV - USLUBIY NASHR

Akram HASANOV

TARIXIY O'LKASHUNOSLIK VA URBANIZATSIYA

JARAYONLARI

(uslubiy qo'llanma)

Muharrir *SH.Axmatov*.

Texnik muharrir *SH.Rahmonov*.

Musahhah *SH.Axmatov*.

Badiiy bezakchi *T. Ergashev*.

Sahifalovchi *K. Temirova*.

Nashriyot litsenziyasi № AI 139, 27.04.2009 yil. Terishga 20.06.2019-yilda berildi. Bosishga 07.10.2019- yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x84¹/₁₆. Times UZ garniturası. Ofset qog'ozı. Ofset usulda chop etildi. Shartli bosma tabog'i 4,53. Nashr bosma tabog'i 4,73. 2019-shartnoma. 110-buyurtma. 100 nusxada. 80 bet. Erkin narxda.

«Nasaf» nashriyoti, 180118, Qarshi shahri. Mustaqillik shohko'chasi. 22-uy

«Qarshipoligrafnashr MCHJda chop etildi.
180118, Qarshi shahri, «O'zbekiston» ko'chasi, 33-uy.

ISBN 978-9943-18-261-5

9 789943 182615